

forumZFD

Izdanje: 11 ~ 06/2019.

Balkan PERSPECTIVES

Časopis o suočavanju s prošlošću

Već dve dekade: Memorijalizacija nastavlja da nas spaja i deli

FOTO: KORAB KRASNIQI

SADRŽAJ

03 UVODNI
ČLANAK

04 VOX POPULI

06 GRADITI
SJEĆANJE

08 NOVI JAVNI SPOMENICI
U REGIONU:
ORUŽJE U
GRAĐANSKOM
RATU SEĆANJA

LIČNA
KOMEMORACIJA
NASPRAM JAVNOG
ZABORAVA

11

OSLOBAĐANJE
PROSTORA:
INTERVJU SA BLAGOJEM
BAJKOVSKIM I MARINOM
TORNATORA

14

18

ZAKON O RATNIM
MEMORIJALIMA U
SRBIJI: NACIONALISTIČKI
MONOPOL NAD
SEĆANJEM

28

VESTI I NOVOSTI:

20

ETNOCENTRIČNA
MEMORIJALIZACIJA I
KLEPTOKRATIJA

23

ŽENE U
BRONZI

26

ISTORIJAT
(POKUŠAJA)
INSTITUCIONALIZACIJE
JEDNOG SJEĆANJA

UVODNI ČLANAK

Izdanie: 11

DRAGI ČITAOCI,

prošlo je dvadeset godina od kraja ratova na Zapadnom Balkanu.

Raznolik, kompleksan i kulturno-istorijski bogat, ovaj region ima mnogo čime da se ponosi.

Međutim, kada je reč o memorijalizaciji skorije militarizovane prošlosti, prostor je dosta ograničen.

Ovaj region je ujedno rasparčan i ujedinjen identitetom – izvan Balkana postoji osećanje pripadanja Balkanu, dok unutar njega postoji raskol i otimanje za ‘identitetom’. Kakvu ulogu igraju države u ovome? Da li je na njima da grade nacionalni identitet putem spomenika? I kako uopšte graditi nacionalni identitet u tako etnički raznolikom regionu bez stvaranja podele?

Raspad Jugoslavije je doveo do promene u „simboličkom kapitalu“ i u Srbiji i u Bosni i Hercegovini, gde spomenici više ne komemorišu žrtve fašizma, niti veličaju revoluciju; novi spomenici se sada odnose direktno na „naoružanu prošlost“. Novim zakonom u Srbiji se zabranjuje svaki spomenik koji ugrožava suverenitet, teritorijalni integritet, celovitost i nezavisnost i slobodu Republike Srbije.

U Bosni i Hercegovini mnogi spomenici se drže monoetničkog ili religijskog narativa, dok se sećanje gradi oko toga. Takođe se postavlja pitanje da li jedna zajednica na taj način može javno da se suoči sa sopstvenom „krivicom“ kada skorašnja inicijativa da se uspostavi zvanični dan za komemoraciju patnje žena tokom rata nije prihvaćena.

U Severnoj Makedoniji je državna memorijalizacija otišla korak dalje sa projektom „Skopje 2014“ u kojem se od društva zahteva da slavi i da se identificuje sa uglavnom nepoznatim herojima iz ‘antikvizovane’ prošlosti (što je tom prilikom dobilo i sopstveni termin ‘antikvizacija’). Sada grupe pokušavaju da ponovo prisvoje ono što doživljavaju kao autentičan identitet tog grada.

Šta treba preduzeti kada memorijalizacija tako očigledno manipuliše truizmima? Da li to odobrava i ohrabruje kolektivnu amneziju?

Javna reprezentacija žena na Kosovu je ograničena, osim komemoracije svetica i žrtava. Da li prostor za ‘heroje’ i borce pripada samo muškarcima? Ili je nova šminka na čuvenom „Newborn“ spomeniku u Prištini, interaktivna instalacija od 99 lica kosovskih žena, pokušaj da se narativ napiše iznova oko žena i Kosova.

U međuvremenu porodice nestalih samoinicijativno preduzimaju mere da lične priče svojih voljenih iznesu u javnost, dajući im time glas, lice i ne dopuštajući da budu samo broj niti da sećanje na njih izbledi.

Kada su sećanja podeljena, društva su podeljena. Šta može da se učini javno što bi proširilo naše razumevanje skorije prošlosti i usmerilo nas ka inkluziji i pomirenju? Kako memorijalizacija može da nam pomogne u tome? Koja je alternativa – i da li je ona upšte nešto što želimo?

Autori širom regiona daju svoje mišljenje o memorijalizaciji za ovaj,
11. broj Balkan.Perspectives.

Naš cilj je da predstavljanjem različitih perspektiva o temama vezanim za suočavanje sa prošlošću ohrabrimo diskusiju i kritičko mišljenje. Vaše mišljenje o ovome je uvek dobrodošlo.

Vanessa Robinson-Conlon
Glavna i odgovorna urednica

KOJA JE ULOGA MEMORIJALIZACIJE OVDE?

SEVERNA MAKEDONIJA

Kada se vratimo u prošlost, to nam daje pozitivna ili negativna osećanja, zavisno od toga kojih se memorija pokušavamo setiti. Ali bile dobre ili loše, one su naša prošlost, i deo iskustva učenja koje imamo u sebi. U našem društvu istorija igra važnu ulogu u izgradnji našeg identiteta, kao i odnos sa našim sugrađanima. Slavljenje događaja iz prošlosti je ono na što ljudi jedva čekaju, te ova slavlja nekada spajaju ljudе, međutim, sa druge strane, takođe ih mogu razdvojiti, kao u slučaju „Skoplje 2014“²⁶. Ako pogledamo monumentalnu reprezentaciju istorijskih ličnosti i kako su povezane sa antikom putem selekcija nacionalnih heroja, možemo primetiti da je selekcija nacionalnih heroja izazvala veliki broj međuetničkih nezadovoljstava, te, pored toga, „Skoplje 2014“ takođe predstavlja preokret sa jugoslovenske prošlosti na „drevnu“, što je rezultiralo pogoršanjem odnosa sa Grčkom. „Skoplje 2014“, u svojoj koncepciji, odličan je primer toga kako politička elita koristi spomenike da bi legalizovala svoj autoritet gde povezuje sebe sa proslavljenom i mitološkom prošlošću. **N. R.** (27)

Slikarstvo, kiparstvo, muzika, književnost i ostale umetnosti su često spomenute kao skladište kolektivnog sećanja društva. Umetnost čuva ono što istorijski zapisi, u svojim činjenicama, ne mogu – te je i emotivno svedočenje određenog mesta, vremena ili načina života. Negovanjem memorija u ovom smislu održavamo komunikaciju sa različitim vremenima, te istovremeno ustanovljavamo temelje budućnosti, bez obzira na to da li su to slike, zvuci ili priče. Stvarno nije važno da li je dobra ili loša, memorijalizacija je tiho prisutna u svim sferama postojanja. Stoga trebamo da nastojimo da gledamo prave perspektive i da iz njih izvučemo neke tačke. Možemo naučiti, možemo suditi da li je obrazložavajuća, ali memorijalizacija će nas u pozadini uvek predvoditi napred kao društvo. **A. H.** (28)

Ako se neko seća svoje istorije, to što se događa jeste sećanje na njihovu skorašnju istoriju. Sećanje na naše pretke nam onda pada na um, i definije drugi aspekt kako gledati na prošlost našeg društva, u kome svi održavamo određene sfere iskustva i osećanja, u širem generalizovanom obliku. Na ovaj način stvoren je zajednički, opšti identitet, putem kojeg građani nalaze zajedničke osnove da izgrade sadašnjost, koja će jednog dana postati prošlost, sve iz početka. Makedonija je država koja je bogata iskustvima raznih kultura, nacija i vera. Glavni grad, Skoplje, bio je, a i još uvek je centar ovih raznolikosti, ali u prethodnim godinama, putem projekta „Skoplje

2014“, grad je postao osnov podele političkih interpretacija našeg multikulturalnog identiteta. Ovo je podstaklo na kreiranje nepovezanih, istorijski označenih estetika u svojoj arhitekturi, čiji je cilj bio da izbriše trenutno društveno sećanje kako bi se stvorio novi istorijski kontekst, koji najbolje služi unilateralnoj nacionalnoj političkoj agendi. Umesto da stvaraju za buduće generacije i da grade na sferi multikulturalne prošlosti i sadašnjosti, u savremenom smislu, Skoplje je svedočilo promenama koje govore o nepoznatoj prošlosti i stvaraju zぶnjenost u vezi sa istinitom kulturnom raznolikošću i identitetom grada. **B. F.** (26)

BOSNA I HERCEGOVINA

Uloga memorijalizacije je da se spriječe novi konflikti. Sjećanje treba da bude opomena i može nam pomoći u tome kako bismo trebali postupiti pri rješavanju konfliktova. Zato je proces memorijalizacije važno pažljivo osmisli kako bi služio kao pouka novim naraštajima, a ne da stvara nove konflikte. **S. M.** (29)

Uloga spomenika i sjećanja treba da služi da se nikada i nikome više ne ponovi sve ono zlo koje se desilo nama za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini. Moramo pamtitи, ali isto tako moramo živjeti za bolju budućnost. Mi mladi trebamo se više uključiti u procese suočavanja s prošlošću i kulturu sjećanja kako bismo pozitivno usmjerili sve te tokove. Spomenici ne smiju biti pravljeni kako bi izazivali nove konflikte. **A. D.** (33)

Misljam da je memorijalizacija u društvu nakon konflikta važna da bi ostavila pouku budućim generacijama i ujedno da ih oplemenjuje kao društvo. Sjećanje je važno za buduće generacije samo ako će ih napraviti boljim ljudima i mislenicima. **Š. R.** (40)

Trenutna memorijalizacija u našoj zemlji za mene predstavlja nastavak rata, samo ne oružjem, već drugim sredstvima, u ovom slučaju spomenicima. Sve tri strane na svoj način grade spomenike i samo se bave sopstvenim žrtvama i stradanjima, a skroz zanemaruju ostale žrtve. To je žalosno. U nekim gradovima neki spomenici nisu dozvoljeni, kao što je to slučaj sa inicijativom za podizanje spomenika za ubijenu djecu u Prijedoru. Ako nismo u stanju posvetiti spomenik ubijenoj djeci, trebamo se zapitati kakve vrijednosti kao društvo njegujemo i kakvi smo to ljudi. **A. C.** (38)

SRBIJA

Trebalo bi da kad god razmišljamo o memorijalima mislimo o generacijama koje će doći. Sećanja nas koji smo svedočili zločinima nalaze utehu na mnogobrojne načine u spomenicima koje jesmo, nismo ili ćemo tek podići. Preživelima stradanja, memorijalna mesta služe tome da im na neki način pruže legitiman prostor gde tuga i bol ne mora da se objašnjava, legitimizuje, već da se deli sa onima koji je osećaju. Ali memorijali ostaju i za one koji ostaju iza nas, onda kad istorija nanese nove slojeve vremena koje mi svedoci ne možemo da razumemo jer dolaze iz budućnosti. Govori se već dugo o tome koliko su derogatori "selfji" mladih posetili Aušvic. Jesu li? Jesu za nas rođene u starom milenijumu. Međutim, verujem da je potrebno razumeti jezik i značenje onih kojima ostavljamo te monumente opomene. I da je potrebno preneti poruku na njihovom jeziku. Tragično je ići putem omalovažavanja tog "novog" jezika, jer je za poruku koja treba da traje potrebno progovoriti jezikom budućnosti. Potrebno je da memorijali progovore jezikom razumevanja i tih "selfi" generacija, jer oni ostaju iza nas. Ukoliko želimo da im prenesemo poruku istorije koju im ostavljamo u nasleđu. **J. G. (48)**

Da živimo u modernoj, demokratskoj državi, koja se suočila sa svojom ratnom prošlošću, memorijalizacija bi bila nešto sasvim normalno. Spomenici SVIM žrtvama iz ratova devedesetih se ne bi dovodili u pitanje. Međutim, pošto je Srbija jedna, pre svega, netolerantna, nedemokratska i neosvećena zemlja, imati, na primer, jedan memorijalni centar u Batajnici, gde je pronađena jedna od masovnih grobnica sa telima albanskih civila sa Kosova, trenutno je, nažalost, nezamislivo. Kako smo krenuli i ako ostane ova vladajuća garnitura, u budućnosti možemo da očekujemo da u centru Beograda bude podignut spomenik najvećem zlikovcu sa ovih prostora, Slobodanu Miloševiću, umesto da se u srpskoj prestonici podigne spomenik žrtvama njegovog monstruoznog režima. **H. Č. (38)**

Memorijalna ideja u jednom društvu je glavni podsetnik na to šta su određene političke strukture radile i u čemu su učestvovalo, i koje su žrtve ostale iza toga. Glavni cilj memorijalizacije trebalo bi da bude opomena javnosti da se takve stvari ne dešavaju. Najbolji primer toga je Nemačka, gde su memorijalni centri i spomenici žrtvama nacističkog režima bukvalno na svakom koraku. Međutim, na ovim prostorima to nije slučaj, već se grade memorijalni centri i spomenici isključivo za sopstvene žrtve. Za razliku od Nemačke, srpski političari u širokom luku zaobilaze sve spomenike koji imaju bilo kakve veze sa zločinima Miloševićevog režima tokom devedesetih, ne shvatajući da time samo daju legitimitet novim zločinima koje će država počiniti u naše ime. **S. P. (49)**

KOSOVO

Kada posmatramo spomenike, a posebno memorijale, način na koji uzdižemo „heroje“ skorašnjeg rata na Kosovu fokusiran je na dve veće etničke grupe – Albance i Srbe. Međutim, ne u obliku sjedinjenih napora. Oni imaju veoma odvojen pristup. Mi u velikoj meri promovišemo i glorifikujemo Albance, što je veoma razumljivo pošto su Kosovski Albanci bili veći deo progonjenog stanovništva – koji su najčešće bili napadnuti i koji su izgubili svoje voljene. Međutim, pristup koji danas imamo povodom ovoga nije korektan. Još uvek smo svi povezani sa ovim figurama, kao što su Adem Jashari i Hashim Thaci, te ih, usled rata, još uvek smatramo herojima. Ali ti koji su završili u vlasti, uključujući i predsednika, sada kradu državu. Nedostaje kohezivnost kada je reč o memorijalizaciji i sećanju na rat – ostale grupe na Kosovu, kao što su one u Severnoj Mitrovici i Gračanici – oni slave svoje heroje. U njihovim očima Srbe su ubijali albanski teroristi. Štoviše, ne postoji univerzalan način da se pristupi ovome. Koja je perspektiva romske zajednice? Nikada ne govorimo o njihovoj strani ili pogledima. Jedino smo fokusirani na Albance i Srbe i nismo prihvatali da su i ostale grupe bile tu. Memorijalizacija je bila način glorifikacije naših heroja, na odvojen način. **R. N. (23)**

Ideja sećanja na prošlost na Kosovu je politički vođena uključivanjem većinske etničke zajednice sa malim vanjskim uticajem. Pošto smo vratili proces unazad izostavljanjem procesa suočavanja sa prošlošću, veliki je izazov evocirati proces govorenja istine putem memorijala koji bi eventualno trebao da prethodi procesu pomirenja. Nacionalna politika, aktivisti i međunarodna zajednica dozvolili su da veliki broj memorijala bude sredstvo za kanonizovanja proglašenih etničkih heroja, dok u potpunosti ignorisu činjenicu da se nikada nismo suočili sa svojom prošlošću na odgovarajući način. Postkonfliktni memorijali trebaju preneti poruku javnom mnjenju da žrtve svih strana ne mogu i ne smiju biti zaboravljene i da stoje kao opomena za sve kako ne bi ponovili svirepost iz prošlosti. **I. B. (35)**

Memorijalizacija je ključna za pravdu, pomirenje, istinu, reparaciju i suočavanje sa prošlošću. To je proces stvaranja javne i kolektivne memorije putem memorijala, kao što su: istorijska mesta, monumenti i muzeji; određeni javni i konceptualni umetnički projekti; komemorativni događaji ili izvođenja. Memorijalizacija je manifestovana putem javno predstavljene fizičke reprezentacije ili komemorativnih radnji koje se odnose na događaje iz prošlosti. Ovo služi za javno prepoznavanje događaja ili ljudi. Kako bi memorijalizacija imala pozitivan uticaj u podelenom društvu treba se posebno posvetiti demokratskom uključenju putem programa koji stimulišu istorijski dijalog i koji pružaju mogućnost za javno uključenje. **K. K. (35)**

GRADITI SJEĆANJE

ENA KUKIĆ

Poslijeratna memorijalna arhitektura na prostoru Balkana može se opisati kao materijalizirano selektivno sjećanje: ona najčešće odražava jednonacionalni pogled na događaj koji memorijalizira, te je aktivni agent produbljuvanja podjela a protiv procesa pomirenja. Do 2016. godine u Bosni i Hercegovini registrirano je više od 2100 spomenika sagrađenih civilnim žrtvama ili vojnicima prethodnog rata, a koji su arhivirani u Centralnoj evidenciji spomenika.¹

Samo 2,85 posto njih posvećeno je stradanjima više etničkih ili religijskih skupina, što znači da nadmoćna većina spomenika krivo predstavlja historijske događaje jer su žrtve različitih ili nepoznatih etniciteta i vjeroispovijesti. Trivijaliziranje prošlosti s ciljem oblikovanja kolektivne memorije u skladu sa stremljenjima vladajućih političkih partija proces je koji posljednje dvadeset i četiri godine ograničava slobodu sjećanja i stvara lažne *second-hand* uspomene za poslijeratne generacije, a sve u duhu kulturnog modela koji je zasnovan na etnoreligijskom nacionalizmu i koji karakterizira opći pad kulturnih i vrijednosnih kriterija te intelektualnih i profesionalnih standarda.² Odnos između pada kriterija i etnonacionalizma vidljiv je u svim javnim sferama, a naročito je zanimljiv u umjetničkim ostvarenjima zbog neizbjegnog prisustva u javnom prostoru i različitih oblika vizuelne masovne manipulacije koji su kroz vrijeme sasvim normalizirani. Memorijalna arhitektura postoji kroz različita spomen-obilježja, muzeje, skulpture, fontane, česme, mostove, galerije – pri čemu ovi nositelji zajedničkih sjećanja mogu biti grandiozni kompleksi ali i sitne kamene ploče pored puta. Oni su način komunikacije zajednice sa svojom prošlošću, pri čemu zajednica povjerava arhitektima i likovnim umjetnicima ubličavanje te komunikacije, te od nje treba očekivati senzibiliziranje i odražavanje nade u informiranije čovječanstvo budućnosti. Memorijalna arhitektura može obilježavati, slaviti ili komemorirati različite događaje i njihove sudionike, a

kao i svaki drugi spomenik civilizaciji zauvijek je – bez obzira na svoju namjeru – i spomenik barbarizmu³ koji je prethodio tom historijskom trenutku u kojem je jedna strana pobijedila, izgubila, ili nešto doživjela. Iz tog razloga se estetika ovih objekata mora valorizirati i u svom odnosu s neminovnim simboličkim značajem. Najveći broj poslijeratnih spomenika u BiH vizuelne motive pronalazi u religiji i etnonacionalnim simbolima.

Kolektivni identiteti religijskog, etničkog, nacionalnog i kulturnog pripadanja gotovo se sinonimno materijaliziraju u spomenicima, te se u većini slučajeva na objektima memorijalne arhitekture prepoznaže znakovlje triju velikih konfesija u BiH, pri čemu su nastojanja nekih od njih ogoljena u tolikoj mjeri da se mjerilo, proporcije i materijalizacija koriste isključivo kao oruđe za što bolju vidljivost poruke koju prenose, ne uzimajući u obzir prostorni kontekst, već samo društveni. Suptilnost izražaja, savremenim pristup oblikovanju ili odlika da potaknu na promišljanje i emancipaciju ne karakteriziraju ove spomenike – oni su izravni u pomaganju dominantnim etnokulturama. Taj pad (estetskih) kriterija omogućen je inertnošću akademske zajednice i nazadovanjem profesionalnih standarda, a istovremeno nepropitivan od mladih generacija obrazovanih u sistemu koji je impregniran istim etnoreligijskim nacionalizmom čije su utjelovljenje današnji spomenici. Kriterij gradnje ovih objekata je snaga njihove političke poruke, a nalogodavci su političke strukture koje tu poruku trebaju. Iz tog razloga je jasna i vremenska poveznica: konkursi, planovi i razgovori o novim spomenicima intenziviraju se neposredno pred izbore.

Mnogo je konkretnih primjera problema memorijalne arhitekture: od onog generalnog, koji podrazumijeva njihovu estetsku bezvrijednost i političku snagu iskorištenu za daljnju etničko-konfesionalnu homogenizaciju pa do pojedinačnih, u kojima direktnije i agresivnije nego što je uobičajeno pokazuju iskrenost svojih namjera društvu

1 Spomenici u brojkama: BiH. <http://www.memorijali.org/novosti.html>

2 Lovrenović, I., Jergović, M., *Bosna i Hercegovina – budućnost nezavršenog rata*, 2010.

3 Benjamin, W., *Theses on the Philosophy of History*, 1942

**„Onaj ko želi da
se približi svojoj
zakopanoj prošlosti
mora da se nosi kao
čovek koji kopa“**

koje te namjere ustaljeno propušta problematizirati. Jedan od njih bio je i odobreni plan o gradnji spomenika posvećenog veteranima policijskog odreda Bosna, na lokaciji sarajevske općine Centar, u obliku poraženog srpskog tenka na kojem grupa specijalaca proslavlja pobjedu. Tačno mjesto predviđene gradnje spomenika bio je prometni i atraktivni park srednje škole. Čak i minimalnom valorizacijom bilo kojeg dijela ovog projekta bilo je moguće utvrditi gomilu nedostataka. Nakon reakcija javnosti izazvanih uglavnom zbog neposredne blizine škole, plan je obustavljen, iako motivi nisu evaluirani niti predstavljeni javnosti na adekvatan način. U ovoj općini je u isto vrijeme planirana i gradnja spomenika u obliku gigantskog ljiljana visokog 20 metara, čiji je autor firma za nadzor radova u cestogradnji, a tačna lokacija nepoznata, odnosno prostorni kontekst je potpuno zanemaren u procesu oblikovanja. Mnogo poznatiji primjer je Milenijski križ, kolosalni spomenik patnji i stradanjima stanovnika grada Mostara i ujedno najveći izgrađeni religijski simbol u BiH, pri čemu je njegova lokacija, za razliku od sarajevske, pomno promišljena – spomenik se, shodno svojoj veličini, vidi sa svih mesta u gradu, a treba imati u vidu da je grad etnički najizraženije podijeljen u BiH, dok križ „štije“⁴ posto njegovih stanovnika⁵.

Memorijale nezavisno od arhitekture možemo analizirati i u kontekstu investitora, izbora izvođača radova, medijske promocije, te drugih praktičkih dijelova procesa njihovog nastajanja, a u potrazi za obrascima djelovanja političke agende. Ona je jasno vidljiva i u svojoj ekskluzivnosti: u Brčkom se, primjerice, unutar male gradske jezgre nalaze tri spomenika posvećena odvojenim etnoreligijskim skupinama – „Ostale“ ili ateiste ne komemorira niko. Potreba za inkluzivnošću i objektivnošću spomenika nije shvaćena ni implementirana. Iako se čini da naše društvo mora graditi svoju kulturu memorijalizacije počevši od nule, istina je da čvrsti temelji postoje mnogo duže nego što je to tranzicijski period bio u stanju zanemariti.

Veliki značaj spomeničke arhitekture u stvaranju kolektivne memorije jedne zajednice globalno je prepoznat nakon Drugog svjetskog rata, kada je došlo do dramatičnog napretka u generalnom poimanju kolektivne memorije i do gradnje senzibiliteta za etičnost sjećanja.

Revidiravši kulturu na teritoriji zemalja bivše Jugoslavije u tom periodu, a naročito šezdesetih i sedamdesetih godina, uočavamo jedan jedinstven trenutak spomeničke arhitekture koji nije imao prethodnika, a nažalost je ostao i bez nasljednika.

Formiranje i cvjetanje kulture u vrlo konkretnim društveno-političkim i ekonomskim uslovima koji su to omogućili rezultiralo je stvaranjem potpuno novih vrijednosti u toku sa internacionalnom umjetnošću, nadilazivši globalna ostvarenja u količini i teritorijalnoj rasprostranjenosti. Radi se o spomenicima Narodnooslobodilačkoj borbi, koji prema ocjenama struke imaju iznimnu umjetničku vrijednost te svjedoče prodom modernizma i specifičnoj političkoj poziciji Jugoslavije. Njihova priroda je dualna – komemoriraju žrtve fašizma i slave Revoluciju. Današnji odnos zajednice prema njima u skladu je sa ostatkom djelovanja u području memorijalne arhitekture: mnogi od njih su porušeni, a drugi zanemareni i prepoznati kao neželjena baština od strane poslijeratnih krojača lokalne političke scene. U velikoj mjeri se radi o memorijalima lokalnog karaktera posvećenim žrtvama iz neposredne okoline, zbog čega su nebriga i oskrvruće jasna poruka za porodice stradalih.

Vrativši se još više u prošlost, prepoznat ćemo stećke kao najznačajniji dio srednjovjekovne balkanske kulture sjećanja. Njihova rasprostranjenost i izražaj nemaju paralelu u tadašnjoj Evropi, a odnos javnosti prema njima obilježen je svojatanjem i politiziranjem naslijeda (ponovo) u etnonacionalne svrhe. Srećom, interdisciplinarno djelovanje raznovrsnog tima stručnjaka s prostora bivše Jugoslavije se protiv političkih manipulacija borilo radom i naukom, što je rezultiralo uvrštanjem nekropolu stećaka na UNESCO-ovu listu svjetske baštine i osiguralo im status teško dohvataljiv dnevнополитичkim manipulacijama.

U etičnom i profesionalnom pristupu je spas i savremenoj memorijalnoj arhitekturi: samo konstantnim propitivanjem historije i beskompromisnim neprihvatanjem zloupotrebe ovih objekata možemo raditi na njihovim drugim vrijednostima; *Onaj ko želi da se približi svojoj zakopanoj prošlosti mora da se nosi kao čovek koji kopa*⁶.

4 Popis stanovništva BiH, 2013 <http://www.popis.gov.ba/popis2013/mapa/?lang=bos>
 5 Benjamin, W., *Berlin Childhood around 1900*, 1950.

Ena Kukić (1990) je arhitekta i student druge godine doktorskog studija u oblasti memorijalne arhitekture u Institutu za dizajn i tipologiju zgrada u Gracu. Ona je formalno obrazovanje pohađala u svom rodnom gradu Sarajevu, kao i u Barseloni i Gracu. Zajedno sa svojim partnerom Dinkom Jelečevićem osvojila je državnu nagradu Collegium artisticum za najbolje novajlike u 2018. godini, te je njihov rad u raznim takmičenjima nagrađen sa nekoliko međunarodnih i državnih nagrada. Enin magistrski rad o memorijalnoj arhitekturi je postigao austrijsku GAD nagradu 2018. i stigao je do finala na Archiprix biennaleu 2019. Njen rad je fokusiran na prostorne fragmente kolektivne memorije u teoriji i praksi u HoG Arhitektur studiju i aktivno učestvuje u javnim diskursima na ovu temu, pišući za nekoliko NVO-a u BiH.

Novi javni spomenici u regionu: Oružje u građanskom ratu sećanja

TODOR KULJIĆ

Krajem 20. veka, od kada je nacionalno potisnuto klasno, postaju hegemoni nacionalni javni spomenici kao simbolička mesta sećanja novih balkanskih država. Svuda u novim renacionalizovanim poslesocijalističkim državama prostor se obeležava crkvama i javnim spomenicima nacionalnim ličnostima. Zato što je javni spomenik uvek skamenjeni izraz grupnog pjeteta, naročita žrtva podneta za kolektiv traži redovni ritual sećanja na grobu. Osim toga, spomenici su i mesta utehe jer simbolišu mogućnost prevazilaženja vlastitih zločina sećanjem na vlastite žrtve. Nakon sloma socijalizma i Jugoslavije dižu se novi nacionalni spomenici, ali se u nekim delovima (Hrvatska, Kosovo) i masovno ruše stari multietnički. Ubrzano su uprostoravana sećanja na nacionalne žrtve i na žrtve komunizma. Nove države i nove sisteme vrednosti trebalo je snabdeti i monumentalnim spomeničkim simboličkim kapitalom. Da bi se to uverljivije pokazalo, dizanje spomenika žrtvama iz građanskog rata 1990-ih svuda sinhrono prati traganje za žrtvama komunističkog nasilja. Ovaj prilog je osvrt na nove spomenike kao na važna oružja u savremenom građanskom ratu sećanja u regionu.

Uprkos rastu kritičnosti prema ratu, sa restauracijom nacionalnog kraja 20. veka postaju hegemoni nacionalni javni spomenici kao simbolička mesta sećanja

novih nacionalnih država nastalih raspadom Jugoslavije. Javni grob kao jedinstvo života i smrti je nosio nove simboličke poruke. U novim renacionalizovanim poslesocijalističkim državama nacionalni prostor se obeležava crkvama i nacionalnim spomenicima. Novi nacionalni spomenici su daleko više izraz spremnosti grupe da se seća vlastitih žrtava nego vlastite krivice.

Još više od toga novi nacionalni spomenici u regionu su uprostorena naoružana prošlost. Nacije se homogenizuju i preko estetizacije smrti. Novi spomenici na novi način podsećaju na transcendentalnu nešmrtnost. Reč je o grobovima koji su signatura nesmrtnosti nacije i markeri propisanih nacionalnih vrednosti. Monumentalno i estetsko podstiču zaborav smrti pokazujući da je uvišeno umreti za naciju i domovinu. Kod javnih, državnih spomenika retko se sreće deheroizacija koja bi opominjala na nedela vlastite grupe ili na uzaludnu smrt.

Potreba za novim spomenicima postala je zbog temeljne promene vrednosti akutna već krajem 20. veka. U učvršćenju prvih nacionalnih država u regionu spomenici su bili prenosioци moralnih i ideoloških vrednosti,

a restauracija ovih nastojanja nakon sloma Jugoslavije bila je u umetničkom pogledu neoriginalna. Rušenje komunističkih spomenika je tanatopolitički obeležilo simbolizaciju obnovljenog kapitalizma. Parade mrtvih tela, kao i ponovno sahranjivanje i rušenje statua, simbolišu dublje restaurativne vrednosne zaokrete *dead body politics*. Svuda su preko mrtvih obnavljani religija i nacionalizam. Uz rušenje starih spomenika u renacionalizovanim državama krajem 20. veka obnavljani su barjaktari i konjanici kao spomenički obrasci i simboli

nacionalnog oslobođenja.

Tako je u Hrvatskoj srušeno preko 3000 antifašističkih spomenika od kojih su deo uništili i Srbi. Istovremeno su masovno dizani spomenici hrvatskom Domovinskom ratu sa naglašenom verskom simbolizacijom. Slična snažna prostorna revolucija sećanja zbila se i na Kosovu samo nekoliko godina kasnije. Nakon 1999. na mestu starih komunističkih spomenika ovde su dignute stotine spomenika i statua koje podsećaju na poslednji rat i njegove žrtve. Aktivisti pamćenja liturgijski osiguravaju

Foto: Hrvoje Polan, "Spomenik Kameni cvijet u Jasenovcu", Hrvatska

uspomene od nestanka i vremenski udaljeni traumatični događaj vezuju za grupu preko planski skrojene zajednice sećanja. Danas to najaktivnije čine nove države Hrvatska i Kosovo trudeći se da se preko žrtava novih oslobođilačkih ratova razgraniče od ranije jugoslovenske države.

Nacionalno je svuda potisnuto nadnacionalno bratstvo-jedinstvo. U titoizmu se većina ogromnih spomen-kompleksa doživljavala kao obeležje postnacionalnog pristupa koji teži univerzalnom. Ovi spomenici su bili avangardni i moderni, mnogo više od svojih građanskih prethodnika. Socijalistička modernistička spomen-obeležja podsticala su univerzalne gestove pomirenja, otpora i napretka. Njima nasuprot, poslekomunistički spomenici iskazuju defanzivnu semantiku etnonacionalističkih ideologija okrenutu ka prošlosti. U Jugoslaviji su od 1960-ih glavni jugoslovenski memorijali koji obeležavaju „pale borce“ i „žrtve fašizma“ (vajari D. Džamonja, B. Bogdanović) dobili apstraktne, tj. modernističke oblike.

Spomenički restaurativni zaokret od apstraktnog univerzalnog ka pretežno klasičnom nacionalnom stigao je odmah nakon sloma socijalizma u građanskom ratu. Poslekomunistički spomenici odmah su renacionalizovani. Unutar nove oslobođilački konstruisane borbene prošlosti u prostoru prožetom permanentnim ratovima i nestabilnim državnim granicama i javna upotreba smrti je korisnija, a kolektivna prinuda na poštovanje smrti snažnija. Otuda neobično brzo uprostoravanje sećanja na nacionalne žrtve i na žrtve komunizma. Normalizovani nacionalizam je doneo retradicionalizaciju motiva i arhaizovanu stilizaciju javnih spomenika. Obnovljena simbolika srasle figure konjanika i konja označava neraskidivu celinu nacionalne energije u kojoj se ne vidi gde prestaje oslobođanje a gde počinje osvajanje. Figura konjanika smeštena u etnocentrični javni prostor gradskog trga je ogoljeni simbol životne snage koji zato što je lišen i najmanje višesmislenosti iskazuje prezir prema mirotvoračkoj kolebljivosti. Sve što je višesmisleno jeste kolebljivo i zato politički neupotrebljivo. Nacionalno reaktiviranje snage konjanika je arhaična simbolizacija i apoteoza snage nacionalne države – snažan kontrast komunističkom heroju bez konja. Heroj na konju sa bojnog polja koji uspostavlja mir i ujedinjuje jeste spona sa dubljim srednjevkovnim temeljima države, vizuelni

garant kontinuiteta i nesmrtnosti nacionalne državnosti. Tome nasuprot, u Jugoslaviji već od početka 1960-ih (kada su napuštana masivna soorealistička obeležja) spomenici su simbolisali univerzalne poruke međunacionalnog pomirenja. Komunistički vođa u šinjelu jeste simbolisao klasnog i antifašističkog ratnika, a radničke figure bile su simbol otpora socijalno ugnjetenih, a ne nacionalno ugroženih. Figure ne kriju posvećenost socijalnoj pravdi i ženskim pravima. Socijalistički spomenici su bili izmešteni izvan trgova na mesta antifašističkih bitaka u prirodu izvan naselja (Kadinjača, Sutjeska, Kozara), bili su otvoreni, a forma kamenog izraza višesmislena.

Ovakva simbolika nije odgovarala obnovljenom nacionalizmu. Danas nije samo u Hrvatskoj nego je i u čitavom regionu mržnja prema drugoj naciji neposustali pokazatelj patriotizma, a međunacionalno pomirenje je još sumnjivo. Nema novog spomeničkog samokritičkog suočavanja sa prošlošću zato što ne slabi nacionalistički revanšizam. Nova žarišta napetosti u regionu su Kosovo i BiH, gde su takođe novi nacionalni spomenici oružja u građanskom ratu sećanja.

Svuda je samoviktimizacija kao okvir sećanja neiscrpni simbolički kapital raznih političkih snaga i još uvek joj je teško predvideti kraj. O tome svedoči i dizanje novih spomenika nacionalnim oslobođiocima i nacionalnim žrtvama, a spomenik žrtvama nasilja vlastite nacije je nezamisliv. Drugim rečima, nema antispomenika. Novim nacionalnim državama višeznačnost antispomenika škodi. Korisniji su monumentalni nacionalni spomenici sa uprošćenom simbolikom. Nacionalno jedinstvo ne trpi simbolička lutanja jer ova zbuњuju i kolebaju posetioce. Da bi poruka bila direktnija, svi ističu vojnika, krst, krunu ili državni grb. Svaka palanka u regionu danas neguje brend ili muzej slavne nacionalne prošlosti. Malo ko uočava da je demonmentalizacija prošlosti uslov deprovincijalizacije sadašnjice.

Todor Kuljić (1949) - sociolog, profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu (u penziji). Bavi se istorijskom sociologijom i kulturom sećanja.

LIČNA KOMEMORACIJA naspram javnog ZABORAVA

Koja je u stvari razlika između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti? Većina nas bi možda argumentirala da je odgovor na to veoma očigledan – vreme pre trenutka u kome smo, bilo to sekund ili hiljade godina, jeste prošlost; ovaj trenutak je sadašnjost; i sve nakon ovog trenutka je budućnost. Ali kada se završava prošlost, a kada počinje budućnost? Ako je ovaj trenutak u kome veoma kratko živimo i vreme u kojem se krećemo brži od udaha, kako onda uopšte možemo ugrabiti „sadašnjost“? Kako izgraditi „sadašnjost“ i kako živeti u nečemu što nekako može biti odvojeno ako ne od prošlosti onda od budućnosti? Ako je sadašnjost toliko maglovita, i kako neki kažu ne znamo da li je možemo kontrolisati, onda ipak možemo imati pod kontrolom buduće događaje, pošto ne možemo promeniti ono što se u prošlosti dogodilo.

Međutim, kada se suočavamo sa traumatičnim događajima iz prošlosti, oni imaju tendencije da oblikuju našu sadašnjost, te stoga i našu budućnost. Sada zamislite život u kome niste u stanju naći taj trenutak sadašnjosti u kome možete odvojiti sebe od tih bolnih sećanja iz prošlosti. Zamislite živeti životom koji je isključivo refleksija bolnih događaja koje ne možete kontrolisati, život beskrajnog čekanja, život sa težnjom spokoja. Nekima je sat prestao da otkucava u tim teškim sećanjima u prošlosti, i još uvek su тамо, čekaju. Ovo je smisao vremena porodica nestalih lica na Kosovu. Za njih prošlost, sadašnjost i budućnost, sve zajedno, simultano postoje, i sve postaje beskrajno putovanje čekajući odgovor o sudbini njihovih voljenih. Kada se seti događaja od toga dana, Ferdonije Qerkezi, žena čiji su suprug i četiri sina među nestalim

licima na Kosovu, govori o tome šta bi trebalo biti sat vremena čekanja njenih voljenih da se vrati kroz ista vrata kroz koja su otišli. Ispostavilo se da godinama čeka „taj trenutak tih hladnokrvnih kriminalaca koji traje već sedamnaest godina“, izjavljuje Ferdonije. Njen čas čekanja je taj koji se nikada ne završava, ona živi u tom času.

Pre dve dekade se 6.057 lica vodilo kao nestali na Kosovu, kao posledica rata koji se dogodio 1998/1999. godine (oružani sukob na koji se odnosi međunarodni nivo je rat na lokalnom nivou), gde se još uvek ne zna sudbina 1.600 lica, što znači da porodice 1.600 nestalih lica žive u neizvesnosti što se dogodilo njihovim voljenima. Naći odgovor na ovo nije njihova individualna odgovornost, iako je ovo postalo njihov lični teret kako se odupreti javnom zaboravu u kome su ostavljena nestala lica na Kosovu. U smislu međunarodnog humanitarnog prava, odgovornost za davanje ovih odgovora je na bivšim stranama koje

MIRISHAHE SYLA

Pre dve dekade se 6.057 lica vodilo kao nestali na Kosovu, kao posledica rata koji se dogodio 1998/1999. godine (oružani sukob na koji se odnosi međunarodni nivo je rat na lokalnom nivou)

su bile uključene u konflikt, međutim proces davanja ovih odgovora izgleda da nije prioritet ovih odgovornih strana.

Naša nacionalna memorija, koju nazivamo kolektivnim sećanjem, velikim delom izgrađena je u okruženju veoma traumatičnih događaja u prošlosti, koje, međutim, homogeni narativi rata i nacionalizma nameravaju da izgrade i tumače kao kolektivno sećanje koje neke pamti a druge zaboravlja.

Kako Assmann (2010) navodi, prošlost na Kosovu se tumači i koristi za izgradnju novog nacionalnog identiteta. Izgradnjom ovog posleratnog nacionalnog identiteta samo nekoliko kategorija je dostiglo do javnog diskursa otpora i žrtvovanja. Često se smatra da su nestala lica pasivne žrtve, te su stoga javne institucije sklone da ih zaborave jer upravo te institucije formiraju način na koji izgrađujemo i predstavljamo kolektivno sećanje. Ove institucije, iako ne poriču tragediju nestalih lica, izgrađuju binarnu priču kolektivnog sećanja koja se kreće oko oružanog otpora i samožrtvovanja, heroja i žrtava, i ničega drugog između ovoga, gde je bilo koja druga kategorija koja nije u sklopu ove priče često zanemarena.

Teret nezaborava i otpora sećanju na nestala lica koji tone u javni zaborav isključivo ostaje na njihovim porodicama. One preobražavaju svoju bol u otpor, čime dele svoja sećanja kako bi svedočile sve što se dogodilo, i koriste svoj glas da bi se njihove priče čule. Njihove priče su dokaz da nestala lica nisu pitanje prošlosti. Sve dok ne dobiju odgovor o sudbini svojih voljenih nastaviće da podsećaju javne institucije na njihovu odgovornost za pronalaženje ovih odgovora. Pojedinci su oni koji ne odustaju ni onda kada to rade

javne institucije.

Dok sa jedne strane porodice nestalih lica nastavljaju da čekaju, pa čak i da se nadaju da će se jednog dana, iz vedra neba, oni eventualno vratiti živi, vlada, sa druge strane, usvaja zakone koji se odnose na nestala lica kao „izgubljena“, na albanskom. Ovaj diskurs ustanovljen je u Zakonu o nestalim licima iz 2011. godine, i bio je vrlo osporavan od porodica nestalih lica. Zakon sugerira da se nestala lica smatraju izgubljenim, pa postoji mala, da ne kažemo nikakva, nadsada institucije trebaju biti odgovorne da pruže odgovor.

Dok nastavljaju da se odnose prema „nestalim“ kao prema broju, a ne prema ljudima sa individualnim pričama, te dok se njihova tragedija predstavlja u „statistikama“ javnih institucija, njihove porodice daju sve od sebe da dekonstruišu i humanizuju pristup. Svi „nestali“ imaju ime i lice, te da se njihove porodice ne bore da nas podsete na to mi, javnost, najverovatnije bismo zaboravili tu jednostavnu činjenicu. Kako ne bismo zaboravili likove nestalih lica i kako bi podsetili Skupštinu na njihovu odgovornost prema ovim licima, porodice su postavile njihove fotografije ispred zgrade skupštine – fotografije koje još uvek stoje na baneru –

Memorijal nestalih lica (bez naslova)

Foto: Blerta Junuzi

koje stoje tu kao podsetnik na prošlost koja je još uvek sadašnja. Ove fotografije su uspostavile konkretnu lokaciju sećanja i žaljenja porodica, kao što je Zid sećanja u Đakovici, kao i prazni grobovi na groblju u Velikoj Kruši. Sve ove lokacije su mesta gde nedostaje javno sećanje te predstavljaju potrebu za odgovorom porodicama koje se nadaju da će makar sahraniti tela svojih voljenih, što je veoma važan ritual u našoj tradiciji.

Usled potrebe da podele svoje bolno sećanje i nađu utehu, kao i da njihov poziv na odgovor bude intenzivniji, porodice nestalih lica su se organizovale u grupe kao što su „Poziv majki“ u Đakovici i „Glas roditelja“ u Mitrovici. Ove grupe su uključene u veliki broj protesta u Prištini i Đakovici i koriste svaki mogući način da budu glasne u javnoj tišini. Njihove aktivnosti govore više od čistog belog obeliska koji je vlada postavila u centru Prištine, a koji je posvećen nestalim licima i koji nema nikakve upute koje bi pokazale šta on predstavlja. Jedino oni koji su ga postavili znaju njegovo značenje.

Kada vlada ne kreira lokaciju ili sećanje na Nestale u javnosti, pa se čak odnosi prema njima kao prema tragediji u prošlosti, Nestalima ostaje da budu zaboravljeni. Njihove porodice, one koje nisu ostavile ovu tragediju u prošlosti, i koje i dan-danas žive u bolu jer nemaju odgovor, one su te koje nas podsećaju na sadašnjost prošlosti. I ako neko ne razume ništa o nestalim licima sa obelisku u Prištini, pa čak i ako ne razume kakav je osećaj živeti u prošlosti, ipak će verovatno to razumeti ako poseti kuću-muzej Ferdonije Qerkezi u Đakovici; žene koja je izgubila supruga i četiri sina u poslepodnevnim časovima 27. marta 1999. godine. Žene koja ni dan-danas ne može odvojiti sebe od tog poslepodneva. Ona tu živi, u šest sati poslepodne, čas koji traje godinama. Ona podseća na niz događaja tog poslepodneva kao da su se dogodili dan pre. Kada priča svoju priču, prepričavajući je nekoliko puta, seti se srpske vojske koja joj je rekla da će zadržati njenu porodicu sat vremena i da će ih nakon toga pustiti. Ona, međutim, nije znala da je to bio baš taj trenutak u kome počinje njen beskrajno čekanje. Da je samo znala da će vreme stati tačno u tom trenutku. Ona se seća detalja

*Nezvanični natpis na neimenovanom spomeniku nestalih lica
(Inicijativa mladih za ljudska prava, Kosovo)*

koji se neće naći ni na jednom javnom medijumu: njen najmlađi sin, Edmond, kome je bilo samo četrnaest godina, spavao je iza nje kada su došli po njega; odeća njenih sinova i supruga; šta su voleli, njihovi snovi, njihove nade. Ferdonije je odlučila da iskoristi svoju bol i iskustvo, i da bude živo svedočenje onoga što se dogodilo, da „živi da ispriča“, kako ona to kaže. Pored njene borbe da održava sećanje na svoju porodicu, ona je trebala da se suoči i sa okrutnom stvarnošću o tome kako je biti žena u patrijarhalnom društvu, gde je takođe trebala da se bori da ostvari imovinsko pravo nad kućom u kojoj je izgradila porodicu i u kojoj čuva sva sećanja na njih. Sve zbog čega je Ferdonije želela da sačuva kuću i da je održava onakvom kakva je bila onoga dana kada je njeni porodici otišla jeste da je sačuva takvu kako bi osećala da još uvek živi sa njima i da bi i drugi videli i setili ih se iz blizine. Njeni kuća je trenutno jedina kuća-muzej nestalih lica na Kosovu. Sada su njena kuća i njeno glas prevazišli njenu individualnu borbu, i njeno individualno putovanje je predstavljeno na nacionalnom pa čak i na međunarodnom nivou. Njeni kuća i glas su postali veza sa prošlosti kako bi nas podsetili koliko je njena bol i bol porodica nestalih lica česta. Ona donosi „prošlost“ u našu sadašnjost i ne dozvoljava nam da zaboravimo. Ono što javne institucije nisu učinile, preduzima žena u bolu kao samostalna snaga.

OSLOBAĐANJE PROSTORA

Intervju sa Blagojem Bajkovskim i Marinom Tornatora

Kada govorimo o memorijalizaciji makedonskog društva, težimo ka tome da reflektujemo na spomenike i njihovu funkciju u našoj kulturi. Putem spomenika sećamo se davnih vremena i heroja koji su memorijalizovani. Projektom „Skoplje 2014“ spomenici su ponovo bili tema diskusije zato što smo svedoci toga kako su instalirani novi spomenici. Razni heroji iz davnina do moderne istorije prouzrokovali su debate u društvu u odnosu na to da li trebamo slaviti istorijske ličnosti koje su opsežno nepoznate. Sa druge strane debate, ovi spomenici predstavljaju memorijalizaciju istorijskih ličnosti koje su doprinele u stvaranju države, te baš zbog toga ti koji su podržali projekat smatrali su da je pravo vreme da ih građani upoznaju.

Međutim, kada se raspletala debata spomenika, jedinstvenost centra grada Skoplja je počela da se menja. Moderna atmosfera je bila prepoznatljiv elemenat Skoplja koji je gradualno počeo da se gubi. Od brutalne arhitekture Centra za telekomunikaciju do moderne fasade okolnih zgrada, sve je počelo da se menja. Širok i otvoren centralni trg je započeo da se puni i da se menja.

Jedna zgrada za koju se smatralo da je bila simbol grada je zgrada NA-MA. Arhitektonsko delo Slavka Brezovskog iz 1959. godine smatra se jednom od prvih modernih izgradnji u gradu. U sećanjima starijih generacija Skoplja ovo nije jedino trgovinski centar. Prvi put u istoriji Skoplje je dobilo „trgovinski centar“, gde ljudi različitih pozadina mogu slobodno trgovati i međusobno se upoznavati. Na vrhuncu

Originalna zgrada, pre 'Novog baroka' sa čistim linijama i modernističkim duhom, Makedonska ARHitektura

Jedna zgrada za koju se smatralo da je bila simbol grada je zgrada NA-MA. Arhitektonsko delo Slavka Brezovskog iz 1959. godine smatra se jednom od prvih modernih izgradnji u gradu.

iste, zgrada se smatrala kao mesto sastanka za građane Skoplja, mesto gde se prijatelji sastaju, kupuju ili jednostavno uživaju. Međutim, projektom „Skoplje 2014“ zgrada je počela da se menja. Dobila je novu fasadu, te se jednostavno izgubila u moru novih renoviranih zgrada na centralnom trgu. Da bismo shvatili da li je zgrada izgubila svoj originalni znak, da li je ljudi prihvataju, i kako se ova zgrada može oslobođiti, razgovarali smo sa Blagojem Bajkovskim i Marinom Tornatorom. Blagoja je student doktorskih studija pri Univerzitetu Reggio Calabria i Marina je njegov mentor. Oni zajedno rade na projektu „Oslobađanje prostora“ sa još deset arhitekata iz Makedonije i Evrope. Glavni cilj ovog projekta je da se ponovno dizajnira deo postojeće infrastrukture na centralnom trgu Skoplja.

Radite na projektu „Oslobađanje prostora“ (Freeing Space), konkretnije na robnoj kući NA-MA. Da li ste tokom svog rada na projektu i tokom istraživanja saznali kakav je doprinos ove zgrade u kolektivnom sećanju građana Skoplja?

Za nas je raditi na zgradi NA-MA, koju je dizajnirao Slavko Brezovski 1959. godine, prvenstveno značilo razvijanje istraživanja „pisanja i otkazivanja“ zgrade u različitim fazama njenog istorijskog razvoja, te istovremeno da razmislimo šta može postati danas za savremeno Skoplje u ovo doba globalizacije.

NA-MA je predstavljala simbol modernosti Skoplja, dizajnirana sa tada ponavljamajućim elementima arhitekture koji su predvodili evropsku arhitekturu u prvoj polovini dvadesetog veka, kao što je slobodno planiranje, veliki prozori, konzole i inovativne vertikalne veze kao što su pokretne stepenice.

Ovi specifični arhitektonski kvaliteti su doprineli da NA-MA postane simbol modernizacije i progresa grada, i time je postala „atrakcija“ za građane, sa većom funkcijom od same trgovine, šta je i bila njena namera.

Zgrada NA-MA je u sećanju građana Skoplja jedna od prvih modernih konstrukcija u gradu. Svi smo svedoci preoblikovanja ove zgrade kao deo projekta „Skoplje 2014“. Kako je ovo preoblikovanje promenilo percepciju zgrade? Šta će novije generacije znati o njenom uticaju na grad?

Transformacije moderne arhitekture NA-MA, poseban promjer oblikovanja urbanog bloka, koji se sastojao od

poništenja njenih kvaliteta pokrivanjem novom veštačkom elektronskom površinom. Ova radnja poriče načela koja su je karakterizovala i negiraju dijalog koji je ustanovila sa ostalim obližnjim modernim zgradama, kao što je Privredna komora izgrađena 1933. godine od Milana Zlokovića.

Istraživanje, publikacije, izložbe i događaji kao što je Oslobođanje prostora, koji elaboriraju modernu arhitekturu u Skoplju, neophodni su kao svedočenje istorije novim generacijama i, štoviše, za podizanje svesti na važnost arhitektonske baštine koju je Skoplje nasledilo tokom rekonstrukcije nakon razarajućeg zemljotresa koji se dogodio 1963. godine.

Ovi odrazi su osnovni našeg projekta koji, putem procesa **destratifikacije '29 '65 '14 '20** pokušavaju da naglase elemente zgrade kako bi ona ispričala svoju istoriju.

Ako ostavimo po strani arhitektonsku vrednost zgrade, njena osnovna svrha je bila trgovina. Kako je renoviranje tokom izvođenja projekta „Skoplje 2014“ promenilo njenu funkciju? Šta pokazuju podaci u vezi sa brojem posetilaca??

Projekat „Skoplje 2014“ nije promenio kvalitet originalnog interijera prostorne konfiguracije NA-MA, koji je bio veznik neprekidne percepcije prostora, njenu fleksibilnost i transformabilnost, niti uticaj na društveno uključenje – upotrebe iste kao ogroman prostor komune, niti kvaliteta koji proizlaze iz artikulacije njene volumetrijske kompozicije. Pitanje koje se danas ističe nije toliko u vezi broja „korisnika“, koji se više ne smatraju „posetiocima“ pošto je postala još jedan trgovinski centar u nizu, već takođe kako je transformacija iste promenila **arhitektonsku izgradnju** u zgradu **masovne proizvodnje** koja ne pripada istoriji Skoplja.

„Skoplje 2014“ već jednu dekadu postoji, i postao je deo svakodnevnog života građana Skoplja. Koji bi bio rezultat oslobođanja trga? Kako bi moglo da postigne svoj originalni cilj za spajanje oba dela grada i biti sveobuhvatno mesto?

Jedna od poruka koju projekat namerava da prenese je da se ideja arhitekture shvati kao sistem odnosa. Intervencija destratifikacije '29 '65 '14 '20 stupa u odnos sa glavnim trgom, koji prolazi unutar NA-MA, stvaranjem novog prekrivenog javnog prostora, i time ustanoviti nastavak sa dvorištem pozadi.

Sveobuhvatni potencijal projekta se takođe može promotriti

u transformaciji NA-MA u kulturnu oblast, njenim preobražavanjem iz privredne zgrade u kolektivan inkubator sa namerom stvaranja nove veze između postojećih muzeja, umetničkih i kulturnih prostora, rasutih u raznim delovima grada sa različitom društvenom, kulturnom ili etničkom pozadinom. NA-MA bi trebala da obuhvati privremene izložbe, kolekcije i proizvode digitalne umetnosti i zanata sa stalnom izložbom brutalističke arhitekture, koja se smatra važnim elementom identiteta Skoplja.

Ajde da kažemo da će se primeniti „Oslobađanje prostora“. Da li možete komentirati implikacije koje ovaj projekat može imati o memorijalizaciji budućih generacija?

Kao što sam naziv projekta govori, **destratifikacija '29 '65 '14 '20** namerava da pruži dokaze raznolikosti raznih slojeva koji predstavljaju različite istorijske faze razvoja Skoplja i NA-MA, regulativni plan Skoplja iz 1929. godine, nacrtan od J. Mihajlovića, masterplan K. Tange iz 1965. godine, i intervenciju „Skoplje 2014“. Ovaj proces dekompozicije slojeva teži ka otkrivanju istorije iza njih i da naglasi kvalitete koji su nekada tu postojali s jedne strane i banalnost nove intervencije s druge strane.

Destratifikacija '29 '65 '14 '20 intervencija se vraća na

„Novi barok“ – obnova starih zgrada u centru Skoplja pokrivanjem originalne forme i oblikovanjem zgrada u stilu 17. i 18. veka, ali bez složenih detalja i zanatstva originalnog baroka, Kristina Lozanovska

originalni projekat kao monolitna izgradnja, modelirana u providnom betonu. Trenutna električna fasada se smatra kao površina ofarbana u blokovima, kako bi perekla svoj plasticitet, i veliki rez koji insinuirala ranu koju je trenutna intervencija ostavila na grad.

Da li nam možete dati nekoliko primera iz Makedonije u vezi sa sveobuhvatnom i kolektivnom memorijalizacijom?

Intervencije rekonstrukcije Skoplja nakon zemljotresa imaju to u genetskom kodu, izraženo putem tretiranja javnog prostora. Zgrada Kulturnog centra sa zgradom ***Opere i Baleta Makedonije*** kao topografski artefakt tla koji prolazi unutar zgrade, ili ***Gradski trgovinski centar*** prof. arh. Živka Popovskog, smatraju se kao urbane platforme koje su zadovoljile javni prostor u različitim nivoima, samo su neki od primera koji se u svojoj kompozicijskoj artikulaciji u javnom prostoru prepliće sa arhitekturom, ili arhitektura postaje javni prostor.

Koje je Vaše iskustvo u učestvovanju u dekonstrukciji i ponovnom razmišljanju izgradnje koje su renovirane u sklopu SK 2014? Kakav uticaj ovo ima na SK 2014 – da li negira njegovo značenje?

**Intervencija
destratifikacije
'29 '65 '14 '20
stupa u odnos sa
glavnim trgom, koji
prolazi unutar NA-
MA, stvaranjem
novog prekrivenog
javnog prostora, i
time ustanavljava
nastavak sa
dvorištem pozadi.**

Namera intervencije ***destratifikacije '29 '65 '14 '20*** nije da negira ili obeznači postojanje svega toga što je ranije bilo. Ide iznad *tabula rasa* pristupa, to znači da operira bez ograničenja postojećih uslova, i primenjuje deo *tabula plena* pristupa (izraz koji koristi Otero Pailos), koji sugerira nadgledanje urbanih lokacija koje su pune zgrada iz različitih vremenskih perioda

Blagoja Bajkovski je student doktorskih studija u Odeljenju arhitekture i teritorije – dArTe – Mediteranskog univerziteta Reggio Calabria. U 2014. godini magistrirao je arhitektonski i urbanistički dizajn u Politecnico di Milano. Od 2013. do 2016. godine bio je angažovan kao asistent u Politecnico di Milano, Piacenza. On je trenutno deo istraživačke ekipe pri istražnoj laboratoriji Landscape_inProgress i radi na doktorskom istraživanju na temi „Atlas brutalističke arhitekture u Skoplju“ pod mentorstvom Marine Tornatora.

Marina Tornatora je istražitelj arhitektonskog dizajna u Odeljenju arhitekture i teritorije – dArTe – pri Mediteranskom univerzitetu Reggio Calabria. Ona je odgovorni naučnik u projektu Landscape_inProgress, istražna laboratorija, i član Doktorskog odbora i odgovorna za međunarodne odnose i programe duplog nivoa. Fokus njenih teoretskih, dizajnerskih radnji i predavanja je veza između grada, pejzaža i arhitekture. Trenutno je deo eksperimentalnog projekta Architecture#myBook, digitalna arhiva koja koristi sistem otvorenih podataka spajanjem predavanja i teorije o arhitekturi.

NEKOLIKO SKORAŠNJIH ISTRAŽIVANJA KOJA SU ZAJEDNO RAZVILI:

_#99FILES, inovativna multidisciplinska platforma koja putem međunarodnog poziva sakuplja i elaborira materijale brutalističke arhitekture na Balkanu. Prvo izdanie, koje elaborira grad Skoplje, završeno je izložbom koja se dogodila u Muzeju savremene umetnosti u Skoplju – MoCa; Oslobađanje prostora, XVI međunarodno bijenale arhitekture u Veneciji, 2018. te izlaganjem istraživanja i dizajna projekta SKOPLJE DESTRATIFIKACIJA '29 '65 '14 '20 u vezi sa trenutnom transformacijom arhitektonskog modernog nasledja u Makedoniji.

ZAKON O RATNIM MEMORIJALIMA U SRBIJI: Nacionalistički monopol nad sećanjem

Narodna skupština Srbije na predlog Vlade donela je simbolično 28. juna 2018. godine Zakon o ratnim memorijalima. Zakon predstavlja pravni propis kojim je regulisana memorijalizacija ratne prošlosti Republike Srbije od Prvog balkanskog rata do poslednjeg sukoba na Kosovu (1912-1999). U proteklih 40 godina na snazi su bila tri zakona koja su normirala zvanični državni narativ o tome kako se gleda na ratnu prošlost, sa osnovnim fokusom na oslobođilačku tradiciju Prvog i Drugog svetskog rata.

Predlog zakona o spomen-obeležjima nakon netransparentne javne rasprave izazvao je pozitivne i negativne reakcije zainteresovane javnosti, zbog čega je 2015. godine povučen iz procedure bez objašnjenja. Nakon tri godine, po hitnoj proceduri, na predlog Vlade, zakon je izglasan pod nazivom Zakon o ratnim memorijalima.

Ministar za rad, socijalna i boračka pitanja, na osnovu mišljenja Saveta za negovanje tradicija oslobođilačkih ratova Srbije i Zavoda za zaštitu spomenika, odlučuje o postavljanju i/ili uklanjanju spomenika. Lokalna samouprava odnosno opštine i gradovi mogu biti samo predlagачi, ali ne mogu odlučivati o predlozima za podizanje spomenika.

Prema Zakonu o ratnim memorijalima, jedinice lokalne samouprave izvršavaju rešenja Ministarstva – podižu, uklanjuju i evidentiraju spomenike na svojoj teritoriji. Potvrda apsolutnog državnog monopola na sećanje o ratu vidi se i po tome što u Savetu nisu predstavnici udruženja građana, pre svega udruženja porodica žrtava, već isključivo državni službenici.

Na osnovu Zakona, inicijativu za podizanje novih spomenika mogu dati građani, pravna lica i državni organi, ali postoje niz restriktivnih odredbi koje ograničavaju slobodu izražavanja i mišljenja u okviru spomeničke kulture.

Zakonom se reguliše da spomenici moraju označavati kulturu sećanja koja je u vezi isključivo sa „tradicijama oslobođilačkih ratova Srbije“; zabranjuje se podizanje novih kao i uklanjanje postojećih spomenika koji simbolizuju gubitak suvereniteta,

Ministarstvo odbrane, Republika Srbija

teritorijalnog integriteta, celokupnosti, nezavisnosti i slobode Republike Srbije; Zakon zabranjuje podizanje spomenika licu koje je zastupalo fašističke, nacističke, šovinističke, separatističke ideje ili ideologije, ili koje je bilo saradnik agresora, okupatora, njihovih saveznika ili pomagača; Zakonom se površno određuju i drugi kriterijumi za uklanjanje spomenika, koji predstavljaju prostor za arbitratarno odlučivanje, pre svega ministarstva koje odlučuje o svakoj vrsti inicijative. Međutim, pod ovu odredbu ne spadaju osobe koju su rehabilitovane Zakonom o rehabilitaciji ili čiji su procesi o rehabilitaciji u toku (2006-2011).

Zakonom je propisano da jedinice lokalne samouprave prikupe evidenciju o ratnim memorijalima, a ministarstvo u roku od šest meseci od stupanja zakona na snagu formira jedinstvenu evidenciju. Ministarstvo i jedinice lokalne samouprave zajedno prikupljaju evidenciju o poginulima od Prvog balkanskog rata do danas (1912-1999).

Na osnovu ovakvog zakonskog rešenja postavlja se pitanje kakav tretman će dobiti spomenici koji obeležavaju stradanje Bošnjaka u Sandžaku (otmice i ubistva u Sjeverinu i Štrpcima) ili da li će biti moguće obeležiti mesta zatočeništava civila i vojnika hrvatske nacionalnosti u Srbiji tokom 1991. godine, kao i na primer niza zločina u Sremu koji su počinjeni od strane pripadnika Srpske radikalne stranke, a za koje je osuđen Vojislav Šešelj.

Nakon donošenja zakona, „Večernje novosti“ su izveštavale da će „najverovatnije već na jesen (2018. godine) biti uklonjeni svi spomenici podignuti osvajačima, ratnim zločincima i teroristima“. Ovakve najave putem medija govore o uklanjanju spomenika, bista i ploča koje se tretiraju kao neprijateljske, kao što su biste Aćif-efendiji u Novom Pazaru i spomenici pripadnicima Oslobođilačke vojske Preševa, Bujanovca i Medveđe u Preševu (OVPBM).

Aćif-efendija je za deo Bošnjaka nacionalni heroj jer je specijalno četničke jedinice da prodru u Novi Pazar tokom Drugog svetskog rata, za druge je ratni zločinac zbog saradnje sa okupatorom.

Streljan je u januaru 1945. godine u novopazarskom naselju Hadžet. Pogubljen je zbog progona i ubistva Srba, Bošnjaka i Jevreja iz ovog grada.

Aćif-efendija je spomen-ploču u centru Novog Pazara, na inicijativu Bošnjačkog nacionalnog vijeća, dobio u avgustu 2012. godine. Lokalnoj samoupravi je naloženo da ukloni ovo obeležje. Međutim, do danas bista nije uklonjena i s vremena na vreme predstavlja odličan poligon za testiranje bošnjačkog i srpskog nacionalističkog ponosa, samo se u odnosu na godine menjaju akteri.

Spomenik borcima OVPBM-a u centru Preševa postavljen je novembra 2012. godine, u okviru obeležavanja stote godišnjice od osnivanja albanske države. Uprkos burnim reakcijama albanskih političara, spomenik je u januaru 2013. godine policija „u tišini“ uklonila. U to vreme intenzivirani su pregovori u Briselu između Beograda i Prištine, pa je rušenje spomenika poslužilo kao dokazivanje da je tada nova vlada i dalje na tragu nacionalističke politike iz devedesetih, legitimizovane borbom protiv „separatizma“.

Međutim, na jugu Srbije postoji desetak spomenika posvećenih pripadnicima OVPBM-a, ali nijedan nije izazvao žestoke reakcije poput ovog u centru Preševa. U centru Velikog Trnovca, obližnjeg sela, već duže vreme postoji spomenik Ridvanu Ćazimiju, poznatijem kao Komandant Leši, iznad koga se vijori albanska zastava.

Malom delu srpske javnosti je poznato da je spomenik za 12 pripadnika policije podignut kod bujanovačkog sela Lučane. Spomenik srpskim policajcima svakodnevno su obezbeđivali pripadnici žandarmerije i bio je neadekvatan za obilazak porodica poginulih. Jula 2015. godine spomenik je uklonjen, u isto vreme kada je u Preševsku dolinu trebao da dođe predsednik Vlade Aleksandar Vučić. Na kraju, spomenik je premešten u Bujanovačku banju, u porti crkve.

Prethodni primjeri govore da se uklanjanje spomenika koristi kao nacionalističko oruđe države Srbije preko koga izvršna vlast u odnosu na aktuelni trenutak aktivira moć. Donošenjem Zakona o ratnim memorijalima uokviren je koherentan narativ kojim se spomenici moraju poštovati, a koji se maskira „oslobodilačkom“ tradicijom, te zatim floskulama kao što su opšti državni interesi, nacionalna i verska osećanja, kao i oni koji ne prikazuju stvarne i istorijske činjenice. Da se iza „oslobodilačkog“ krije jedna druga

ideologija, govore nam druga dva primera.

Spomenik Dragoljubu Mihailoviću, vođi četničkog pokreta, na Ravnoj Gori, dobio je dodatno priznanje kada je grupa oficira i vojnika Vojske Srbije u maju 2018. godine posetila spomenik. Ovu posetu Ministarstvo odbrane je demantovalo. Drugi primer je spomenik Jaši Tomiću u centru Novog Sada koji je podignut 2006. godine u vreme kada je gradonačelnica Novog Sada bila Maja Gojković, tada funkcionerka Srpske radikalne stranke. Jaša Tomić je istorijska ličnost, između ostalog poznat po tome što je učestvovao u prisajedinjenju Vojvodine Srbiji odnosno Kraljevini SHS. Bio je i istaknuti anitsemita.

U borbi između „oslobodilaca“ i „poraženih“ nestaje sećanje o civilnim žrtvama ratova koje proizvodi Zakon o ratnim memorijalima. Tako na red rušenja mogu doći spomenik otetim i ubijenim civilima u Prijepolju i Sjeverinu koji su nastali kao opomena i sećanje na otete i ubijene civile, građane Srbije pogrešne pripadnosti. Takođe, obeležavanje mesta zločina (Hrtkovci, Kukujevci), mesta zatočenja (Stajićevo, Begejci), masovnih grobnica (Rudnica, Petrovo Selo, Perućac, Batajnica), prostora gde je vršena tortura (Šljivovica, Mitrovo polje), ubistava koja su počinjena na teritoriji Srbije postaju ovim zakonom nelegalna jer zadiru u „gubitak suvereniteta, teritorijalnog integriteta, celokupnosti i nezavisnosti i slobode Republike Srbije“.

Ako je ovakav zakon na snazi, postavlja se pitanje ko će se drznući da podnese ili sam instalira spomenik za više od 700 leševa kosovskih Albana i Albanki koji su dve godine skrivani u ime državnog interesa u Batajnici.

Nema spomenika, nema ni zločina, da parafraziram zapis Obrada Stevanovića, policijskog generala koji je učestvovao u operaciji skrivanja tela sa Kosova.

Iako je prošlo devet meseci od stupanja na snagu zakona, i dalje ne postoje informacije o rušenju pomenutih memorijala niti o zabranama postojećih inicijativa za nove spomenike. Takođe, ne postoje javno dostupne evidencije koje je nadležno ministarstvo uz informacije od lokalnih samouprava trebalo da dostavi javnosti do kraja prošle godine: evidencije o broju i stanju ratnih memorijala, kao i ambicioznu ideju da se utvrdi evidencija žrtava iz „oslobodilačkih ratova“ od 1912 do 1999. godine. Zakon je praktično neaktivan, ali kao i drugi pravni mehanizmi u zamrznutoj državi aktiviraju se samo po potrebi i nalogu moćnih.

Skoplje 2014:

Etnocentrična memorijalizacija i Kleptokratija

NATALIJA POPOVSKA & ANA CHUPESKA

Takozvani projekat „Skoplje 2014“, proizvod koalicionih partnera VMRO-DPMNE i DUI, uglavnom je realizovan u vladajućem periodu. Ovo je jedan od najskupljih pseudokulturalnih projekata u istoriji nezavisne Makedonije. Kako bismo razumeli ovaj projekat, potrebno ga je analizirati putem širih međudisciplinskih pristupa, naime kroz istorijsku, kulturnu, sociološku, psihološku i finansijsku prizmu. Do sada su eksperti i opšta javnost doprineli takvoj analizi putem gore navedenih aspekata, te ovde želimo da naglasimo da odmah nakon što je objavljen projekat je izazvao veliki interes javnosti zato što je povukao protivvarijante sa sobom. Vremenom smo pribavili „okean“ pisanih, dokumentiranih snimaka i ostalih materijala koji analiziraju i suprotstavljaju projekat „Skoplje 2014“ sa svojom protivrečnošću. Međutim, postoji veliki broj neodgovorenih pitanja u vezi s projektom, u vezi s autorima, dizajniranim platformama, finansijskim transakcijama, odlučujućim mehanizmima i implementacijom.

U pokušaju adresiranja gore navedenih aspekata projekta „Skoplje 2014“, u delovima u kojima ovaj članak to dozvoljava, možemo reći da se dogodio populistički politički manevr za izgradnju novog makedonskog postsocijalističkog političkog subjektiviteta. Proces se razvija u raznim političkim, društvenim, estetičkim, urbanim nivoima i sistemima vrednosti, te je predvodio finansijskom nepodudaranju. Projektom je jedna

od namera bila da radikalno iskoreni makedonsku socijalističku prošlost i da utelovi novu, nesocijalističku popularnu političku subjektivnost, koja teži da konfrontuje svoje ostale važnije subjekte. Cilj je takođe bio da se uradi transgresija i da se ospori postsocijalistička simbolika i narativan nalog specifičnim političkim postavljanjem, i posebno korišćenjem istorijskih fabrikacija. Ovo je urađeno brzim i masovnim izgradnjama novih crkava, velikom skalom skulptura, muzeja te rekonstrukcijama fasada celokupnih četvrti.

Centralna figura je Aleksandar Veliki, čiji je identitet otkriven službenim imenom „Ratnik na konju“. Drugim rečima, projekat je reifikacija koncepta takozvanog procesa antikvizacije. Prema ovom konceptu namera je bila da se komemorišu mitovi korišćenjem pseudoistorijskih i krivotvorenih kulturnih referencija, dok traže oksimoronsko pamćenje makedonskog nacionalnog identiteta i svoje srži [lingvistički: kao slovenski i državni, kao praxis: socijalistički] do dalekih drevnih vremena... Trenutno, spor i transgresija se pojavljuju na simboličkom nivou, što znači prostor/oblast za shvatanje novog makedonskog postsocijalističkog političkog subjektiviteta koji je mobiliziran od VMRO DPMNE-a. Sve je ovo dovelo do konfuzije i kognitivne disonancije za ljude, jer je to bio način inženjeringu induciranoj identitetu.

Naravno, ova opsesija ogromnim zgradama i promena izgleda

„Skenderbeg“, centren od Albanaca i Makedonaca. „Albanski mozaik“ govori o istoriji radanja albanske nacije sa Skenderbegom kao ključnom figurom, Kristina Lozanovska

postojećih objekata je zavađena iritacijom motiva koji se mogu objasniti putem metode psihanalize, međutim, projekat je jedino protivrečan u odnosu na svoje troškove, te je takođe finansijski skandal ogromnih dimenzija.

Pored ostalog, projekat „Skoplje 2014“ na neki način je vršio pritisak na Makedonce da odluče između slovenskog identiteta ili kao preci drevnih Makedonaca, uvođenjem podela u populaciji između onih koji podržavaju dijahronijsku paradigmu i onih koji je ne podržavaju. Slično tome, Trg Skenderbega, takođe kao deo projekta „Skoplje 2014“, i izgradnja na drugoj strani reke Vardar obilovala je etničkim elementima albanske nacije. Ikonografija murala je etnonacionalistička, te se smatra da je njegova namera kao takvog da „odgovori“ na etnonacionalistički projekat sa „druge“ strane, na Trg Makedonije. Muralni mozaici pripovedaju priču albanske ideje o nezavisnosti i procesu izgradnja nacije predstavljanjem Majke Tereze, albanskih partizana, bitke za oslobođenje Kosova, albanskih pobunjenika i Lige Lježe.

Centralna figura ovog trga je Skenderbeg. Ovaj monument je bliže pomeren šetalištu od prethodnog. Ukratko, makedonski i albanski etnocentrizam se međusobno takmiče ne jedino projektom „Skoplje 2014“, i na račun toga marginalizovane su ostale etničke grupe koje žive u Republici Severnoj Makedoniji. Ovo je reflektovano u odlučujućem procesu, kao i implementaciji, i naravno, reprezentaciji ostalih – unutar okvira projekta. Problematična priroda ovog projekta leži u simboličnom nivou multietničkih i međuetničkih sukoba. Trebaće dugo vremena, uzimajući u obzir šetalište i spomenike koji će ostati dekadama. Takozvani projekat „Skoplje 2014“ ima

„Ratnik na konju“ – najviši spomenik SK2014 direktno je povezan sa nasledjem Aleksandra Velikog – polarizira zajednicu zbog svoje etnocentrične naracije, Kristina Lozanovska

svoj megalomanski i kleptokratski istorijat. Od početno objavljenih 80 miliona dostigao je iznos od 640 miliona evra, a to ne obuhvata propagandu (dokumentarne filmove, reklame, teatralne subvencije itd.). Danas, kao rezultat akutnog lošeg finansijskog menadžovanja, građani Makedonije duguju 280 miliona evra. Pošto je projekat finansiran javnim monetarnim sredstvima, danas je pod istragom Kancelarije specijalnog tužioca. Skupi monumenti za „Skoplje 2014“ neće jedino služiti kao primer populističke zloupotrebe, već kao mašina za „pranje novca“. Štaviše, na nivou vrednosti – celokupni proces drevnosti implementiran projektom „Skoplje 2014“ imao je za cilj da izbriše socijalističku kulturnu memoriju stvaranjem lažne kulturne memorije koja se povezuje sa antikvitetom?! Svima nam je jasno: spomenici, dokumenti, reklame i propaganda plaćeni javnim novcem stvorili su lažnu priču i provocirali su neprijateljske emocije među građanima Makedonije.

Kao posledica toga, „Skoplje 2014“ predstavlja etnocentrično veličanje dveju etničkih grupa, u odsustvu kulturne i političke komunikacije, te sa estetičke tačke gledišta predstavlja manifestaciju kiča, opsesiju mitovima, promociju etničkih plemenskih konzervativnih uzoraka, nedostatak svesti i komunikacije sa društveno-političkim kontekstom 16. veka i, naravno, sve ovo kao prekrivanje lošeg finansijskog menadžovanja. Dakle, kao takav, projekat „Skoplje 2014“ ne podstiče kolektivnu memoriju, već suprotno, generiše etnocentričnu memorijalizaciju, konzervativizam i kleptokratiju.

ŽENE U BRONZI

EURISA RUKOVCI

U većini istočnoevropskih zemalja arhitektura socijalističke etape karakterisana je podizanjem spomenika koji u sebi nose kombinaciju nacionalizma i socijalizma. Skoro svaka zemlja socijalističkog bloka je napravila svoju „majku”¹, ovekovečenu u bronzi, od Ukrajine do Gruzije, Jermenije, Rusije, pa sve do Albanije. Ovi spomenici prikazuju anonimnu ženu², inkarniranu u feminističkim/majčinskim elementima domovine.

„Majka Albanija“, „Spomenik domovini“ u Ukrajini, „Domovina zove“ u Rusiji, „Majka Jermenija“, „Majka Gruzija“ – sve predstavljaju žensku figuru na postolju. Dok je „majka“ nacije često bronzani apstrakt, „otac“ nacije je betonska figura. On je uistinu živeo. On je bio „pronalažeč“, „heroj“ – bilo to iz srednjovekovnih ustanaka ili skorašnjih socijalističkih revolucija.

Naravno, ovo u sebi sadrži opis „tipične žene“ i njene pozicije u socijalističkom društvu, određen od dominantne ideologije režima. Žena je bila majka. Ona je bila majka nacije. Bila je fizički i duševni regenerator. Ona je ta koja je rađala „hrabre ljude“ i odgajala ih u „duhu patriotizma“. Ona je bila u pozitivnoj ulozi, te je kao takva pribavlјala, negovala i bila prosvetitelj mlađih generacija. Kao posledica toga, majka treba biti najpreувjetljenija figura nacije. Spomenici socijalističkih „majki“ nacije su bili sekularne „bogorodice“ prilagođene političkim i ideološkim okolnostima te ere.

Kosovo je bilo izuzetak u ovome. Kosovo nije imalo bronzanu „majku“. Možda zbog činjenice što nije bilo nezavisna država kao SSSR, niti republika kao što su Jermenija, Gruzija ili Rusija.

U stvari, ne samo da nema spomenik „majke nacije“ već uopšte

postoji ekstremno mali broj spomenika, memorijala, bista istorijske figure žene. Dok su na svakom čošku postavljeni spomenici muškaraca koji su doprineli uglavnom u političkim i vojnim aktivnostima, kao i u kulturnim i akademskim, itd., broj spomenika podignutih u čast žena je mali. Ekstremno mali.

Nepotrebno je reći, bez namere da bude žrtva viktimizacije, treba prihvati da je broj muškaraca koji su doprineli u raznim sektorima kosovskog društva veći od broja žena. Ipak, ovo ima svoje objašnjenje. Kao društvo u kome je patrijarhat veoma snažan, posebno u prošlosti, broj žena sa jednakim mogućnostima uspeha koje muškarci takođe uživaju u javnom životu je znatno manji.

Dodatno tome, ženama je bilo znatno teže da se uključe u političke ili vojne aktivnosti. Čak i tokom rata broj žena koje su ratovale proporcionalno je manji od broja muškaraca. U nekoliko slučajeva kada su kosovske žene učestvovale u Oslobodilačkoj vojsci Kosova (OVK), većina je igrala sekundarnu ulogu – kao što su doktori i medicinske sestre vojnici, kao deo ratne logistike ili kao poverljivi kuriri napolju, uglavnom u gradovima. U patrijarhalnom društvu se smatra da rat i bitka pripadaju isključivo muškarcima, pa je čak i sam rat viđen kao muški element. I pored malog broja žena u OVK, broj spomenika je takođe znatno manji od spomenika posvećenih muškarcima.

Spomenik Majke Tereze

U stvari, prvi spomenik podignut albanskoj ženi na Kosovu bio je za ženu koja nije odrasla, niti se rodila na Kosovu. Ona je bila verska misionarka. To je Majka Tereza. Ona je bila iz

¹ <https://www.mywanderlust.pl/mothers-of-post-soviet-countries/>

² <https://balkanist.net/national-mothers-of-socialism/>

Skoplja, grada koji je danas veoma blizu Kosova i koji ima skoro istu društvenu okolinu kao Kosovo. Kada joj je bilo 18 godina, ona je otišla u Irsku, te je godinu dana kasnije, 1929. godine, otišla u Indiju da služi siromašnima u katoličkoj misiji.

Majka Tereza nikada nije zaboravila svoje albanske korene. Štaviše, u decembru 1990. godine posetila je Tiranu. Ramiz Aliu je bio nasljednik Envera Hoxhe, ali u komunističkoj partiji, a Enver hoxha je bio vođa KP, a nije bio predsjednik države. Ona nije zaboravila ni Kosovo. U stvari, tokom života, Majka Tereza je posetila Kosovo i Skoplje pet puta³ – u 1970, 1978, 1980, 1982. i 1986. godini.

Raspadom Jugoslavije, krajem osamdesetih, takođe se istaknuo politički pluralizam. Prva nekomunistička stranka osnovana na Kosovu bila je Demokratska liga Kosova, koju je predvodio dr. Ibrahim Rugova. Rugova je bazirao svoj politički diskurs na istorijskim referencijama prošlosti – te je Majka Tereza bila jedna od najvažnijih figura Rugovinog političkog narativa. Rugova je takođe koristio ove figure u simboličnom smislu. On je nakon rata predložio izgradnju katedrale u centru Prištine u čast albanske misionarke. U 2002. godini vlada je usvojila izgradnju katedrale „Majka Tereza“, koja 2010. godine inaugurirana na stotu godišnjici njenog rođenja.

Pre ovoga, u julu 2002. godine, spomenik podignut u čast Majke Tereza na bulevaru u centru grada nazvan je njenim imenom i time je obeležio Majku Terezu kao prvu ženu kojoj je podignut spomenik nakon rata.

“Heroine” memorijal

Tokom rata na Kosovu 1998. i 1999. godine silovano je na hiljade albanskih žena⁴ od strane srpske vojske i policijskih snaga, kao i srpskih paramilitaraca povezanih sa srpskom vladom. Prema procenama⁵, broj silovanih žena je dostigao dvadeset hiljada. Individualne izjave preživelih su užasavajuće; one uključuju brojna silovanja u kućama, kao i pred članovima porodice, u pritvornim centrima, izbegličkim kolonama, i praćena su fizičkim nasiljem i ponižavanjem...

Do današnjeg dana malo je urađeno za ovu „kategoriju“ koja je preživela rat. Uprkos usvojenom zakonu koji predviđa da će preživele imati makar pripremnu ili moralnu podršku, do sada je, usled birokratskih komplikacija, primena potpuno

Memorijal „Heroine”, Eurisa Rukovci

zanemarena. U stvari, čak i upis žena koje su zlostavljane tokom rata je stagnirao sve do današnjeg dana.

Ali, sa zakašnjenjem, sećanja na žene nije nedostajalo. U junu 2015. godine, na šesnaestu godišnjicu oslobođenja Kosova, u centru Prištine podignut je spomenik u čast silovanim ženama u ratu. Ovo nije statua niti bista posvećena jednoj određenoj ženi, ali ipak predstavlja bol hiljada žena, te se kao takva može nazvati „statua žena“.

Spomenik Hyrë Emini

Hyrë Emini je rođena u Uroševcu 1973. godine. Još iz studentskih dana na Prištinskom univerzitetu bila je uključena u Savet za zaštitu ljudskih prava u ilegalnim organizacijama. U svojoj 21. godini uhapšena je od državne bezbednosti u svom rodnom gradu. Nakon što je oslobođena, otišla je da studira u Tirani, ali se 1998. godine vratila kući i postala vojnik OVK-a. Hyrë se borila u teškim bitkama, rame uz rame sa muškim

3. <https://www.kultplus.com/tag/nene-tereza-viziton-kosoven/>

4. <https://www.politico.eu/interactive/a-dark-legacy-the-scars-of-sexual-violence-from-the-kosovo-war/>

5. <https://www.theguardian.com/global-development/2018/aug/03/after-two-decades-the-hidden-victims-of-the-kosovo-war-are-finally-recognised>

Spomenik Majke Tereze, Eurisa Rukovci

vojnicima. „Mira“ je bio njen *nom de guerre*.

Po završetku rata Hyrë je postala deo Kosovskog zaštitnog korpusa (KZK). U međuvremenu je izbio oružani sukob u Makedoniji u 2001. godini, Hyrë napušta KZK i pridružuje se Nacionalnoj oslobodilačkoj vojsci (NOV) u Makedoniji.

Dvadeset devetog jula 2001. godine zajedno sa drugih četvoro boraca – jedan sa Kosova, jedan iz Albanije, i dvoje iz Makedonije – Hyrë je ubijena na mestu zvanom Kuk-Zabel, u Gostivaru.

U martu 2017. godine, u centru Uroševca, u njenom rodnom mestu, otkrivena je statua Hyrë Emini Mire. Dakle, Mira postaje prvi ženski vojnik u čiju se čast podiže spomenik na Kosovu.

Statua Xhevë Krasniqi-Lladrovci i

Fehmi Lladrovci

Xhevë Krasniqi-Lladrovci rođena je 1955. godine u jednom od sela u Drenici. Ona je bila čerka aktiviste ilegalne organizacije koji je osamdesetih godina tajno radio na podizanju ustanka protiv socijalističke Jugoslavije. Od detinjstva je, kao i njen otac, bila uključena u pokret otpora.

Tokom svog političkog aktivizma upoznala se sa vodećim aktivistom ilegalne operacije Fehmijem Lladrovcijem. Fehmi je kasnije uhapšen i osuđen na deset godina zatvora, a pre toga

su Xhevë i Fehmi odlučili da se venčaju. Uprkos tome što je Fehmi bio u zatvoru, Xhevë je živila u njegovoju kući, prema tradiciji, i postala je mlada bez mladoženje. Po Fehmijevom izlasku iz zatvora, usled političkog gonjenja, oboje su odlučili da napuste Kosovo i da traže politički azil u Švajcarskoj, gde su nastavili svoje političke aktivnosti do proleća 1997. godine. U maju 1997. godine Xheva i Fehmu odlučili su da se vrati na Kosovo. Nekoliko dana su prolazili albanskim planinama, gde su pokušali da naoružaju i lansiraju OVK stanice na Kosovu. Ali pošto su ih otkrili Srbi, njihov ulaz nije uspeo, te su jedino mogli da se vrati u martu 1998. godine.

Xhevë je učestvovala u svim najtežim bitkama u Drenici. Dvadeset drugog septembra 1998. godine Fehmi je ubijen predvodeći bitku. Kako se vojnici ne bi povukli, Xhevë je preuzeila komandu nad bitkom i nastavila tako nekoliko časova dok nije ubijena. Xhevë i Fehmi nisu bili samo bračni par, već su bili kolege aktivisti i ratni borci.

Nakon rata Xhevë i Fehmi su proglašeni „Herojima Kosova“. Ona je takođe proglašena “post-mortem general-majorom” OVK.

U septembru 2018. godine u centru Glogovca predstavljena je statua Xhevë i Fehmija Lladrovcija. Baš tako kako su živeli svoje živote takav je i njihov spomenik – zajedno, rame uz rame, kao prijatelji u životu, aktivizmu i ratu.

Širom Kosova se takođe mogu primetiti statue i biste žena – kao što je Ganimete Tërbeshi, antifašistički aktivista koju su 1944. godine, u njenoj 17. godini života, obesili nemački nacisti u centru Đakovice. Ove statue i biste postavljene su uglavnom u školama koje nose njihova imena.

Ali Kosovu nedostaju memorijalna mesta, bulevari, parkovi... žena koje su doprinele boljem društvu. Ne samo žena koje su se s puškama borile nego i žena koje su bile istaknute u poljima nauke, akademije, kulture, umetnosti, književnosti itd.

Izgleda da ovo nije prioritet naše vlade. Država utonula u „velike teme“ – od pregovora sa Srbijom do tema stranaka, militanata, nezaposlenosti – teško nalazi vremena da diskutuje o nasilju nad ženama, a kamoli o temi časti i komemoracije žena koje su doprinele društvu.

Sve čemu se nadamo jeste ozbiljnija posvećenost pravima žena u budućnosti – prvo živim, pa onda i onim koje su preminule i koje zaslužuju naše poštovanje, makar spomenike.

Foto: Centar za prava žena u Zenici

Istorijat (pokušaja) institucionalizacije jednog sjećanja

AMILA ŽDRALOVIĆ

Nedavno je objavljena knjiga *Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini: Izazov rodnim ulogama, usta(nov)ljenim narrativima i performativnim praksama S osvrtom na religiju* autorice Zlatiborke Popov Momčinović. Na stranicama ove publikacije sabiru se rezultati opsežnog empirijskog istraživanja, a ovdje posebno izdvajam jedan od nalaza. Naime, kako navodi autorica, tokom dubinskih intervjua neki sagovornici/e između ostalog navode da je „potrebno podići spomenike svim žrtvama bez etničkog prefiksa“ te „da nema političke volje da se takvi spomenici podižu ‘narodu’ koji je u manjinskom statusu u brojčanom smislu na određenom lokalitetu“. Na sličnom tragu u eseju „Izricanje neizrecivog“ Nerzuk Čurak podizanje spomenika „vlastite krivnje“ – koje je moguće „ako svakodnevni život oslobođimo terora istorije“ – vidi kao nadu za budućnost. Iako nas duboke etnonacionalne podjele i kontinuirano opredjeljenje da se i memorijalizacija stradanja odvija isključivo u granicama svakog kolektiviteta posebno još uvijek drže daleko od ovakvog iskoraka ka etici odgovornosti, ipak neformalno obilježavanje Dana sjećanja na stradanje žena u ratu u BiH daje tračak nade da je nemoguće ipak moguće.

Naime, nedovršena priča o institucionalizaciji ovog dana istovremeno i ohrabruje s obzirom na napore aktivistkinja

i obeshrabruje s obzirom na otpore njihovoj inicijativi. Svakako da bi se o ovim otporima dalo raspravlјati, i moglo bi se ustvrditi da je u raspravama vođenim od septembra 2014. do januara 2018. godine ipak postignut neki kompromis. Stoga je prvo bitna namjera teksta koji slijedi da se – na osnovu analize zapisnika sa sjednicama Komisije za ravnopravnost polova Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH i materijala koji su na tim sjednicama razmatrani, a koji su i dostupni na stranici Parlamentarne skupštine BiH¹ – predstavi dosadašnji istorijat inicijative aktivistkinja i aktivista za utvrđivanje Dana sjećanja na stradanje žena u ratu u BiH.

Naime, aktivistkinje iz različitih bosanskohercegovačkih gradova obilježavaju 8. decembra neformalni Dan sjećanja na stradanje žena u ratu u BiH, a u okviru globalne kampanje „16 dana aktivizma protiv rodno zasnovanog nasilja“. Time se gradi jedan drugačiji narrativ sjećanja, koji nije jednoradan. Ipak, treba imati u vidu da je riječ o sferi civilnog društva i neformalnom političkom djelovanju, dok formalno političko djelovanje gradi maskuline narative sjećanja, ne samo ignorirajući specifična ratna iskustva žena već često u etnonacionalističkoj retorici vješto manipulirajući njima, čime se ne samo paraliziraju procesi izgradnje mira već često i produbljuju konflikti.

¹ <https://www.parlament.ba/committee/read/21?mandateId=8>

U jesen 2014. godine 12 ženskih organizacija okupljenih na projektu „Mir sa ženskim licem – Ženska inicijativa za suočavanje s prošlošću“, uz potpise oko 1200 građanki i građana, uputilo je Komisiji za ostvarivanje ravnopravnosti polova Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH (u daljem tekstu: Komisija), pisanu Inicijativu za utvrđivanje Dana sjećanja na stradanje žena u ratu u BiH (u daljem tekstu: Inicijativa). Ova zajednička mirovna akcija višestruko je značajna. Ona je okupila aktivistkinje i aktiviste iz cijele BiH, a moto njihovog okupljanja je u činjenici da su žene, kako se navodi u Inicijativi, isključene iz procesa memorijalizacije, te da se „ukupna a ni pojedinačna stradanja žena ni na koji način ne obilježavaju“. Ovakva Inicijativa je nužna prepostavka pravednosti jer memorijalizaciju smješta u diskurs o stradanju bh. građanki i građana u ratu od 1992. do 1995. godine i uključuje sva različita iskustva.

Komisija je u više navrata razmatrala dostavljenu Inicijativu. Rasprava je započeta u februaru 2015. godine (na trećoj sjednici Komisije) i nastavljena u aprilu te iste godine na petoj sjednici, kada je Komisija „u principu prihvatile podnesenu inicijativu“, te je usvojen zaključak da će „nakon dobivanja obrazloženog prijedloga datuma obilježavanja od predlagачa Inicijative“, Komisija utvrditi „prijedlog akta koji bi bio dostavljen Predstavničkom domu na usvajanje, a koji bi predstavljao realizaciju Inicijative“.

Već u septembru 2015. godine dostavljena je Dopuna Inicijative u kojoj se predlaže da za Dan sjećanja na stradanje žena u ratu BiH bude „određen neutralan datum“ – 8. decembar, koji ne bi imao karakter državnog praznika, već bi se obilježavao u okviru globalne kampanje „16 dana aktivizma protiv rodno zasnovanog nasilja“. U okviru Dopune ponuđeno je detaljno obrazloženje, koje uključuje i detaljan istorijat ove kampanje i njen smisao, a i jasno je vidljivo nastojanje predlagacha da se uzme u obzir osjetljivost građana i građanki u oblikovanju memorijalizacije. Biranjem neutralnog datuma predlagacha su, kako se navodi u Dopuni, željele da „stradanje ljudi u ratu (žena i muškaraca)“ uzdignu „iz atmosfere sveopšte politizacije“ perioda od 1992. do 1995., te da apostrofiraju „vrednovanje ljudskih prava i

života“. Smatram da je značaj ovakvog pristupa u tome što ostaje otvoren za uključivanje različitih ličnih i bolnih iskustava, a posebno marginaliziranih iskustava žena.

Iako se činilo da je bilo potrebno samo još dostaviti konkretan prijedlog datuma, krajem 2015. godine razmatrana je Dopuna Inicijative ženskih organizacija u BiH, a iz zapisnika sa sedme sjednice Komisije saznajemo samo da s dva glasa „za“, dva „protiv“ i jednim „suzdržanim“ ova inicijativa nije prihvaćena. Kako ni predlagacha nisu dobile obrazloženje, već samo obavještenje da Inicijativa nije prihvaćena, simbolično – 8. decembra 2016. godine, obnovile su svoj zahtjev i predložile održavanje „tematske rasprave/sjednice Komisije o problemu rodnog aspekta ratne memorijalizacije“ u BiH, uz obrazloženje na 14 stranica, o čemu se razgovaralo na dvanaestoj sjednici Komisije. Prijedlog održavanja tematske rasprave je prihvaćen.

U julu 2017. godine održan je okrugli sto pod nazivom „Rodni aspekt ratne memorijalizacije u BiH“ kako bi se našlo prihvatljivo rješenje. Aktivistkinja i feministkinja Vildana Džekman, rezimirajući zaključke s okruglog stola, navodi da je, između ostalog, dogovorenod da Komisija „inicijativu uvrsti u dnevni red jedne od svojih narednih sjednica“, te da je ideja da se „tematska sjednica Komisije zakaže najkasnije 8. decembra 2017. godine“.

O zaključcima ovog okruglog stola raspravljano je u januaru 2018. godine na petnaestoj sjednici Komisije, te je prihvaćena „inicijativa da Komisija ubuduće učestvuje u obilježavanju 8. decembra kao Dana sjećanja na žene žrtve ratnog stradanja u BiH, ali nije postignut jedinstven stav o inicijativi da Komisija predloži Parlamentarnoj skupštini BiH donošenje odluke o proglašenju 8. decembra Danom sjećanja na žene stradale u ratu u BiH“. Komisija je odustala od glasanja o ovom prijedlogu, a aktivistkinje su i 8. decembra 2018. godine širom BiH neformalno obilježile 8. decembar kao Dan sjećanja na stradanje žena u ratu u BiH. Ako sada na kraju podsjetim na početak teksta: ako ne postoji način da se institucionalizira i formalno obilježava dan sjećanja na stradanje svih građanki, naivno je očekivati podizanje spomenika „vlastite krivnje“.

Amila Ždralović diplomirala je na Odsjeku za filozofiju i sociologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a magistrirala i doktorirala na Odsjeku za sociologiju na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Koautorica je dviju knjiga i autorica preko 30 naučnih radova. Primarni fokus njenog interesovanja su feminističke rasprave o pravdi i pravednosti. Radi kao docentica na Pravnom fakultetu u Sarajevu.

VESTI I NOVOSTI

29. MAJ – 1. JUN: FESTIVAL MIRËDITA, DOBAR DAN, BEOGRAD, SRBIJA

Na samom početku ovog meseca na Festivalu "Mirëdita, dobar dan" u Beogradu ForumZFD je objavio srpsku verziju "Živeti u sećanju na nestale"; knjiga memorija u vezi s nestalim licima iz prošlog rata na Kosovu i ljudima koji ih traže. Ovaj jedinstveni događaj, koji se održava godišnje, predstavlja kosovsku kulturu i umetničku scenu beogradskoj publici, gde pruža prostor umetnicima sa Kosova i iz Srbije da podele ideje i sarađuju, kritično procene društvenopolitička pitanja putem filma, knjige, umetničkih dela i javnih debata. U vreme kada su odnosi između Beograda i Prištine posebno podeljeni festival gradi vezu normalizovane razmene između ove dve države kako bi preneo poruku: prepreke treba rušiti, a ne graditi. Organizatori festivala: Integra (Kosovo), Inicijativa mladih za ljudska prava (Srbija), Građanska inicijativa (Srbija), uz podršku Kosovske fondacije za otvoreno društvo (KFOS), Fondacije za otvoreno društvo u Srbiji, Fondacije Rockefeller Brothers (RBF), Ministarstva kulture, omladine i sporta Republike Kosovo.

27. – 30. JUN: SAJAM INSITU ART, SKOPLJE, SEVERNA MAKEDONIJA

Krajem juna skopski godišnji sajam InSitu Art imaće 60. izdanje sa temom „Raskršće“. Raskršće je tačka u kojoj se susreću dve stvari. Oni će istraživati „raskršće“ između privatnog i javnog, nacionalnog i međunarodnog, mogućeg i nemogućeg... Otkrijte više u predstojećem programu! <https://www.facebook.com/insituartfairskopje/>

13. JUL (POZIV NA PODNOŠENJE DO 15. JUNA): INTERDISCIPLINARNA KONFERENCIJA: RATNA TRAUMA, KOLEKTIVNO SEĆANJE I TRANZICIONA PRAVDA, PRIŠTINSKI UNIVERZITET, KOSOVO

U subotu, 13. jula, Nottingham Trent univerzitet i Prištinski univerzitet biće domaćini Interdisciplinarne konferencije: Ratna trauma, kolektivno sećanje i tranziciona pravda, koja će se održati

u Prištini. Konferencija teži da pomogne u identifikaciji potrebe budućeg istraživanja i kolaboraciju mogućnosti za istraživanje tranzicione pravde i ratne traume na Kosovu. Završni rok za podnošenje apstrakta (do 250 reči) od zainteresovanih strana, naučnika i studenata je 13. jun; to mogu biti različite discipline, poželjno u vezi: kolektivnog sećanja, kolektivne refleksije, polno zasnovanog nasilja, polnog iskustva u ratu, evolucije postojećeg procesa tranzicione pravde, komemoracije i suočavanja sa traumom. Podnesak može biti na albanskom ili engleskom jeziku. Za više informacija, kontaktirajte: Dr. Blerina Kellezi (blerina.kellezi@ntu.ac.uk), Dr. Linda Gusia (linda.gusia@uni-pr.edu), Ardiana Shala (ardiana.shala2018@my.ntu.ac.uk) i Dr. Nita Luci (nita.luci@uni-pr.edu).

Foto: Mirjana Čuskić (HCHR), trening nastavnika organizovan od Hel- sinškog odbora za ljudska prava u BiH za projekat Civilno obrazovanje za mir

U TOKU (2019): MIROVNO OBRAZOVANJE U ŠKOLAMA I ZA ŠKOLE, BOSNA I HERCEGOVINA (BIH)

Od početka 2019. godine forumZFD na Kosovu i u Bosni i Hercegovini, zajedno sa svojim regionalnim partnerima, podržavaju zajednički regionalni projekat kako bi dali svoj doprinos u razvoju inovativnih pedagoških elemenata i materijala o mirovnom obrazovanju. Obrazovni materijal o konstruktivnom suočavanju sa prošlošću, ljudskim pravima, nenasilnoj transformaciji sukoba predstavljen je nastavnicima, donosiocima odluka, i studentima. Putem obuke i regionalne razmene dobre prakse, namera projekta je da poveća razumevanje i kapacitete u primeni i promociji sveobuhvatnih mirovnih i obrazovnih pristupa. Projekat takođe pruža alternativu u suočavanju sa senzitivnim pitanjima u vezi sa sukobom kao što su segregacija, diskriminacija ili govor mržnje i zagovara multikulturalizam, kritično razmišljanje, multiperspektivnost, toleranciju i poštovanje. Za više informacija o projektu „Mirovno obrazovanje u školama i za škole“, molimo vas kontaktirajte našu forumZFD kancelariju na Kosovu, Valentina Pancaldi: pancaldi@forumzfd.de ili forumZFD kancelariju u BiH, Michele Parente: parente@forumzfd.de

IMPRESUM

GLAVNA UREDNICA:

Vanessa Robinson-Conlon

UREDNIČKI TIM:

Vjera Ruljic, Sunita Dautbegović-Bošnjaković, Martin Filipovski, Vjollca Islami Hjrullahu, Nehari Sharri

AUTORI:

Eurisa Rukovci, Mirishahe Syla, Marko Milosavljević, Todor Kuljić, Ena Kukić, Amila Ždralović, Natalija Popovska, Ana Chupeska, Blagoja Bajkovski, Marina Tornatora

PRELOM:

Envinion

PREVOD:

LBG Communications (albanski), Aida Kolenović i Luna Djordjević (BHS), ESP Translation (makedonski)

LEKTURA:

LBG Communications (albanski i engelski), ESP Translation (makedonski), Zinaida Lakić (BHS)

MJESTO OBJAVE:

Keln

Za više članaka i informacija o temi suočavanja s prošlošću posjetite našu web stranicu:
www.dwp-balkan.org

Časopis Balkan.Perspectives objavljuje forumZFD.

Forum Ziviler Friedensdienst (forumZFD) njemačka je organizacija osnovana 1996. godine. Ona obučava i šalje mirovne stručnjake u konfliktne regije, gdje sarađuju s lokalnim partnerima na promociji mirnog suživota i nenasilnog rješavanja konflikata. Njen strateški partner na Zapadnom Balkanu je Pax Christi iz biskupije Aachen.

U regiji Zapadnog Balkana fokus je na projektima u oblasti suočavanja s prošlošću i podržavanju dijaloga između suprotstavljenih strana. To uključuje projekte podrške za civilno društvo ili jačanje kapaciteta medija za konstruktivniji pristup suočavanju s prošlošću.

Ovaj program finansira Ministarstvo za ekonomsku saradnju i razvoj Savezne Republike Njemačke (BMZ).

IZJAVA O ODRIČANJU OD ODGOVORNOSTI

Balkan.Perspectives djeluje kao regionalna platforma za konstruktivne debate o suočavanju s prošlošću. Stajališta izražena u ovom časopisu predstavljaju stajališta relevantnih saradnika i ne odražavaju nužno stajalište urednika ili organizacije forumZFD i njenih partnera. Iako izdavači pažljivo provjeravaju web poveznice koje se promoviraju u ovom časopisu, ne može ih se smatrati odgovornim za sadržaj eksternih web stranica.

Kopiranje i daljnja distribucija ovog materijala u štampanom ili elektronskom obliku prihvativi su pod uslovom da se tekst ne mijenja i da se na odgovarajući način navodi izvor. Ne naplaćuje se naknada.

Forum Civil Peace Service |
Forum Ziviler Friedensdienst e. V. (forumZFD)

○ **Ured na Kosovu:**
Sejadi Kryeziu 16 - Pejton
10000 Priština

○ **Ured u Srbiji:**
Resavska 16a
11000 Beograd

○ **Ured u BiH:**
Branilaca Sarajeva 19 B
71000 Sarajevo

○ **Ured u Sjevernoj Makedoniji:**
Naum Naumovski Borche 88a
1000 Skopje